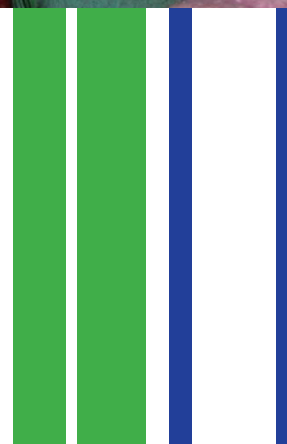
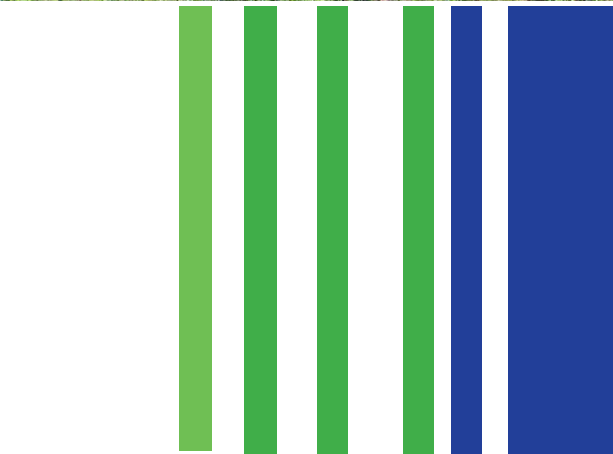
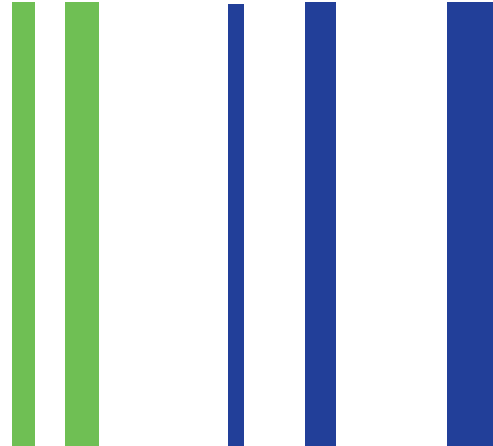

Denken over Dieren

dier en ding, zegen en zorg

2012
Tjard de Cock Buning
Vincent Pompe
Hans Hopster
Claar de Brauw

Denken over Dieren: dier en ding, zegen en zorg

**eindrapport
20 maart 2012**

Onderzoeksteam:

Prof.dr. Tjard de Cock Buning, Athena Instituut Vrije Universiteit, Amsterdam
Dr. Vincent Pompe, Lectoraat Welzijn van Dieren, Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden
Dr. ing. Hans Hopster, Lectoraat Welzijn van Dieren, Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden
Mr. drs. Claar de Brauw, Athena Instituut Vrije Universiteit, Amsterdam

Met dank aan:

Bureau van de Raad voor Dierenaangelegenheden
Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde
De 2111 anonieme huishoudens die participeerden in de internet enquête
De deelnemers aan de 19 groepsinterviews
De geconsulteerde beleidsambtenaren van het ministerie van EL&I
De consulteerde onderzoekers van Wageningen UR.

Contact:

Tjard.de.cockbuning@vu.nl

020-5987031

Download rapport Denken over Dieren
en separate bijlagen met verslagen van de praktijkbijeenkomsten

www.falw.vu.nl/nl/onderzoek/athena-institute

Samenvatting

Dit rapport, dat in opdracht van het ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie is opgesteld, beschrijft een eerste trendanalyse (nulmeting) van (verwachte) morele opvattingen in Nederland over de omgang met dieren, nu en in de toekomst ten behoeve van het dierbeleid. In dit onderzoek is gestreefd naar de volgende inzichten: 1) de hedendaagse publieke opvattingen over de omgang met dieren; 2) de thema's die in de verschillende dierpraktijken spelen; 3) de verwachte ontwikkeling van deze thema's in de komende 20 jaar.

In dit onderzoek wordt de diversiteit en polariteit van diergeoriënteerde waarden in kaart gebracht. De affectiviteit en de utiliteit van de mens-dier relatie staan centraal. Daarnaast wordt het 'Denken over dieren' onderzocht in het licht van de te verwachten maatschappelijke, technologische en beleidsmatige veranderingen. Voor het zo compleet mogelijk in kaart brengen van het 'denken over dieren', zowel met betrekking tot het heden als tot de toekomst, is gebruik gemaakt van methodische triangulatie. Enerzijds, is een publieksenquête (2111 huishoudens) uitgevoerd als thermometer van de heersende maatschappelijke en ethische opvattingen. Anderzijds zijn er groepsinterviews afgenomen in 19 workshops met experts die betrokken zijn bij 25 verschillende dierpraktijken. De resultaten van het onderzoek vormen een ijkpunt voor herhalingsonderzoek waarmee periodiek mogelijke veranderingen (trends) in deze opvattingen kunnen worden vastgesteld, maar dienen ook direct als input voor het huidige dierbeleid.

Hedendaagse publieke opvattingen over de omgang met dieren

De publieksenquête schetst het volgende beeld. Iets minder dan de helft (47%) van de respondenten heeft dagelijks contact met dieren, slechts een fractie (1,4%) van de respondenten houdt dieren bedrijfsmatig. Ongeveer één op de vijf respondenten zegt veel af te weten van dieren (eigenschappen en behoeften: 23%; omstandigheden van houden in Nederland: 17%). De relatie met het dier ervaart men als de belangrijkste positieve kant (70%). Meer dan negen op de tien (93%) respondenten eten vlees. Mishandeling en verwaarlozing worden het meest ernstig gevonden (77%). Het stoppen van lijden ziet vrijwel iedereen (94%) als de belangrijkste legitimatie om een dier te doden. Volgens ruim acht van de tien (84%) respondenten mag een dier echter ook gedood worden als deze een gevaar vormt voor de mens. Bij circusdieren, nertsen en wild in natuurgebieden vindt het merendeel dat het belang van het dier voor dat van de mens gaat. Alleen bij schadelijke dieren vindt het merendeel dat het belang van de mens boven dat van het dier gaat. In het algemeen wordt het nut voor de mens en de natuur gezien als het meest waardevolle aspect van dieren. Slechts één op de 60 respondenten geeft aan vooral negatieve gevoelens te hebben over het houden van en de omgang met dieren in ons land.

De publieksenquête laat zien dat het publiek gevoelsmatig sterk betrokken is bij het wel en wee van dieren, maar dat dieren tevens gebruikt worden voor verschillende doeleinden. Over dit laatste denkt men echter per praktijk verschillend en vooral genuanceerd.

Thema's in dierpraktijken en hun verwachte ontwikkeling

In de workshops is met name onderzocht welke (in thema's geclusterde) onderwerpen in de toekomst, tot 2031, stijgers of dalers zouden kunnen worden en welke oorzaken en basiskrachten dat versterken. Uit de workshops zijn twaalf thema's geformuleerd die gedeelde verwachtingen over ontwikkelingen binnen het houden van dieren beschrijven. Deze thema's zijn hieronder cursief weergegeven met daarbij de belangrijkste verwachtingen van de experts.

Zoönosen en dierziekten kunnen in de toekomst blijven rekenen op grote maatschappelijke aandacht. Beschikbaarheid en toepassing van vaccins houden geen gelijke tred met het optreden van (nieuwe) dierziekten. Daar komt bij dat door een groeiende bevolkingsdichtheid en meer internationaal verkeer van mensen en dieren de kans op verspreiding van bestaande ziektes toeneemt. Beleid en technologische ontwikkelingen vormen echter tegenkrachten zodat de problematiek onveranderd blijft.

Preventie van antibioticaresistentie zal in de toekomst op meer maatschappelijke aandacht kunnen rekenen. Oplossingen voor resistentieproblemen van ziekteverwekkende organismen en de ontwikkeling van vaccins hebben nog een lange weg te gaan. Vooral nog blijft de situatie gehandhaafd dat aangifteplichtige en bedrijfsgebonden dierziekten de gezondheid en het welzijn van de veestapel ernstig kunnen bedreigen.

De spanning tussen de vele positieve ontwikkelingen op het gebied van *dierenwelzijn, duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen*, en de ontwikkelingen van de mondiale markt zal de maatschappelijke problematiek over het (on)welzijn van productiedieren in de toekomst verder in belang doen toenemen. Naast verschuivingen in prioriteiten in natuurbeleid zal het debat over *beheer van diersoorten* toenemen vanwege de verdergaande verstedelijking, de druk op het beschikbare land en de versnippering van het landschap. Als gevolg van stringenter beleid zal de problematiek rond *bedrijfsmatig houden van dieren (anders dan veehouderij)* op de lange termijn in belang afnemen. Vooral nog zal echter de operationele invulling van normen en toezicht op de uitvoering van het beleid, gelet op de maatschappelijke kritiek op vermaak, de nodige beleidsinzet blijven vragen. Door een stringenter beleid, door betere richtlijnen voor het verantwoord omgaan met dieren in de particuliere omgeving en door een groeiend aandeel dierhouders dat verantwoordelijkheid kent en neemt, zal de problematiek van het *houden van dieren door particulieren* op de lange termijn in belang afnemen. Door een spanning tussen de groeiende vraag naar dieren met specifieke (productie of uiterlijke) kenmerken en de beperkte mogelijkheden om via beleid, technologie en zelfregulatie te voorkomen dat er ontsporingen in de fokkerij ontstaan, zal het *fokken van dieren* ongewijzigd politieke aandacht blijven vragen. Als gevolg van veranderingen in het maatschappelijk landschap is er sprake van een groeiende vervreemding van de professionele dierpraktijken en vermenselijking van het dier. Media spelen hier op in door incidenten in het publieke debat in te brengen. Het belang van de problematiek rond het *negatieve imago van de dierhouder* zal daardoor in het maatschappelijke aandachtveld ook op de lange termijn gelijk blijven. Door differentiatie van beleid in afstemming met professionele en niet-professionele houders zal het thema *gedifferentieerde regels* op de korte en middenlangetermijn in maatschappelijk belang afnemen. Door een verdere toename van het internationale transport van dieren zal de problematiek rond het *welzijn van dieren tijdens transport* bij uitblijvende regulering en bij gebrek aan technologische vernieuwing op de lange termijn kunnen blijven rekenen op groeiende aandacht vanuit de samenleving en de media. Als gevolg van de toenemende vraag naar bijzondere dieren en door de toename van internationaal verkeer zal het *weren en beheren van exoten* op de korte termijn onveranderd aandacht blijven vragen. Op de lange termijn zal het thema door

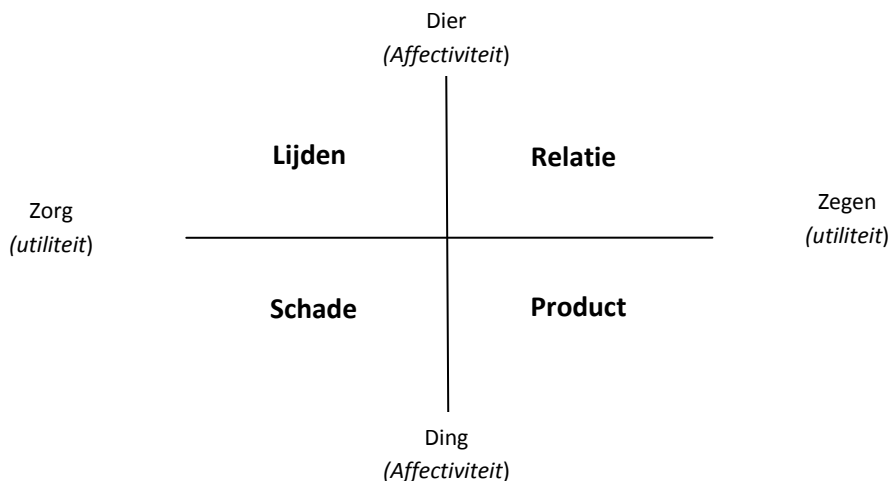

implementatie van beperkende regelgeving in belang afnemen. Door een restrictief 'nee, tenzij' beleid en door het ontbreken van economische drijfveren om bij productiedieren op grote schaal genetische modificatie toe te passen, zal het belang van *genetische modificatie* in de maatschappelijke aandacht verder afnemen. Een toename is alleen incidenteel te verwachten naar aanleiding van uitwassen.

De bundeling van de thema's uit de 19 workshops en de ordening naar 12 overkoepelende thema's geven een beeld van hoe experts uit de verschillende dierpraktijken denken over dieren. Uit het overzicht valt op te maken dat de dierpraktijken een palet van thema's kennen die anno 2011 spelen en waarvan 4 thema's in de toekomst tot en na 2031 in belang zullen toenemen, 4 thema's stabiel belangrijk blijven en 4 thema's in belang afnemen. Duidelijk is ook dat waar experts verwachten dat het belang van een thema zal toenemen, dit volgens hen komt door veranderingen in het maatschappelijk landschap. Waar daarentegen een afname in belang wordt voorzien, liggen hier volgens experts ontwikkelingen in beleid en technologie aan ten grondslag.

Het beeld uit publieks- en praktijkenonderzoek

Algemeen bevestigt het onderzoek het breed gedragen inzicht dat men in het dier zowel de relationele als de nutsaspecten waardeert, samengevat in het affectiviteit-utiliteit diagram Dier en Ding en Zegen en Zorg. Op de Zorg-Zegen as wordt binnen het Dier-gedeelte een onderscheid gemaakt tussen *Lijden* (subjectief nadeel voor mensen bij gebruik van dieren) en *Relatie* (subjectief voordeel voor mensen bij gebruik van dieren). In het Ding-gedeelte wordt een onderscheid gemaakt tussen *Schade* (geobjectiveerd nadeel voor mensen bij gebruik van dieren) en *Product* (geobjectiveerd voordeel voor mensen bij gebruik van dieren).

Uit de publieksenquête blijkt dat het veld *Relatie als* belangrijkste wordt beschouwd. De meeste positieve aspecten in de omgang met dieren zijn gericht op de relatie mens-dier, en wel vanuit de beleving van de mens. Waarden als vrijheid, plezier en welbevinden spelen hier een belangrijke rol. Maar in de relatie met het dier staan ook waarden als respect voor het dier en zorgen voor het dier centraal.

Het publiek spreekt zich ook uit over de *Product* kant van het dier. Respondenten geven overigens aan beter bekend te zijn met de eigenschappen en behoeftes van dieren, dan met de economische kant van het houden van dieren. Dieren als bron voor voedsel, kennis en welvaart worden door grote delen van het publiek belangrijk gevonden. De helft van het publiek vindt het acceptabel dat dieren gedood worden voor voedsel. Dit deel van het publiek zit daarmee op één lijn met de veehouderijpraktijk. In veel thema's blijkt het echter problematisch wanneer de economie leidend is. Welvaart, kennis, gezondheid, vakmanschap zijn de corresponderende morele waarden.

Aan de kant van het Dier vallen de nadelen van onze omgang met dieren onder het veld *Lijden*. Het publiek zet dierenmishandeling/verwaarlozing op de hoogste plaats en lijkt de 5 vrijheden van Brambell daarmee te ondersteunen. Maar binnen het veld *Lijden* vallen ook de publieke opvattingen over het ruimen van gezonde dieren, de opkomst van megastallen, de krappe en saaie huisvesting en het transport van dieren over lange afstanden. Hoewel het publiek niet precies weet in welke mate het welzijn van het dier in de aangegeven situatie wordt aangetast, voelt een minderheid zich er wel bij betrokken. De praktijken zijn zich bewust van en gevoelig voor de publieke percepties en vinden dat publieke signalen serieus genomen moeten worden. Welzijn, gezondheid en integriteit van het dier zijn in het kader van *Lijden* belangrijke morele waarden.

Het veld *Schade* speelt in de publieke opvatting een belangrijke rol. Het gevaar voor de volksgezondheid is de tweede op de lijst van nadelen. Ook praktijken zien in dat koppelsgewijze toediening van antibiotica weliswaar schade aan dieren kan voorkómen, maar bij de mens ook kan leiden tot resistentieontwikkeling voor antibiotica. Ongeveer de helft van het publiek vindt dat dieren gedood mogen worden als zij een gevaar zijn voor de mens of wanneer deze schade toebrengen aan eigendommen. Binnen de praktijken is schade aan eigendommen een onderwerp dat zich uit in het gebrek aan verschillende handhavingsregels voor het voorkomen en beheersen van dierziektes en schade die exoten kunnen aanrichten aan Nederlandse natuur. Beheersjacht wordt door een minderheid van het publiek in zekere mate geaccepteerd; het verdelgen van ongedierte geniet brede steun. Schade correspondeert met morele waarden als gezondheid, veiligheid en het bezit van eigendom.

Signalen voor bestuur en politiek

Duurzaamheidsbeleid heeft de agenda voor dierenwelzijnsonderwerpen verder geopend. De ondernemer ziet zich in het huidige maatschappelijke landschap in een spagaat komen tussen de groeiende dierenwelzijnswensen van de stedelijke burgers, de meerkosten die de investeringen vergen en de prijsconcurrentie op internationale markten. Ondernemers verwachten hulp van de overheid, die het initiatief en de verantwoordelijkheid echter in toenemende mate bij het bedrijfsleven teruglegt.

Uit het publieksonderzoek blijkt dat een substantieel deel van het publiek een specifieke positie inneemt die vooral mens-, dier- of ecosysteemgericht is. De verhoudingen tussen mens- dier- of ecosysteemgericht zijn, zijn redelijk evenwichtig. Dit illustreert een grote diversiteit aan waarden. In democratische besluitvorming over diergerelateerde zaken is de kans groot dat in specifieke casussen consensus nauwelijks haalbaar is en dat zelfs meerderheidsbeslissingen moeilijk zullen zijn. Dit betekent ons inziens dat deze waardepluraliteit rond dieren en onze omgang met hen, een meer prominente plaats verdient in de bestuurlijke rechtvaardiging en beleidsbepaling. Gezien de

bovenstaande gelijkheid in verdelingen van posities tussen mens, dier en ecosysteem perspectieven ligt hier ook een legitimiteitsvraag met betrekking tot draagvlak.

Binnen de normatieve ethiek wordt vaak gerefereerd naar het model van reflectief evenwicht om te onderstrepen dat een doordacht moreel oordeel, met de morele intuïtie als basis, is gebaseerd op een zorgvuldige afweging van de morele principes/waarden en de moreel relevante feiten. Reflectie is nodig omdat binnen ethische thema's verschillende principes en waarden tegelijk om voorrang strijden en verscheidene feiten maar betrekkelijk hard of relevant zijn. Een deugdelijk debat over overtuigingen en waarden is in een dergelijke situatie het meest vruchtbaar.

Deze diversiteit aan feiten-waarden heeft zijn evenbeeld in de bestuurskunde. De door de praktijken aangedragen twaalf discussiethema's behoren vrijwel allemaal tot de zogenaamde ongestructureerde beleidsproblemen, gekenmerkt door een grote mate van dissensus over zowel waarden als feiten. De meest vruchtbare beleidsstrategie voor dergelijke problemen is die van 'lerend beleid'. Oplossingen worden vooral bereikt als de overheid overleg, discussie en reflectie onder de betrokken partijen stimuleert, met bottom-up ontwikkelde gidsen voor goede praktijken, labels, en convenanten als resultaat. Gewaakt moet worden dat dit niet ingevuld wordt als een afschuiven van de geschetste complexe problematiek naar de burger/dierhouder. De overheid blijft bij 'lerend beleid' partner in het leren en primaire probleemhouder waar het nationaal beleid betreft. Voor de vier thema's die zullen stijgen onder invloed van de trends in het maatschappelijk landschap (Preventie van antibioticaresistentie, Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO, Beheer van diersoorten en Welzijn en transport) en drie thema's die onder spanning komen te staan (Zoönosen en dierziekten, Fokken van dieren en Negatief imago dierhouder) is geanalyseerd hoe bestuur het best recht kan doen aan de onderliggende waarde diversiteit. Wij signaleren dat er meer rust en draagvlak op deze dossiers kan worden bereikt wanneer er meer aandacht aan de achterliggende waarde conflicten wordt besteed en in het lerend beleidsproces meer ruimte wordt gegeven aan burgers.

Tenslotte is op basis van een gedachte-experiment het mogelijke voordeel geanalyseerd om dierenbeleid te baseren op de waarde velden *relatie*, *zorg*, *product* en *lijden*. Dit resulteert in vier beleidslijnen: Dierenwelzijnsbeleid, Mens-dier Gezondheidsbeleid, Diervriendelijk innovatiebeleid en Mens-dier omgangsbeleid. De eerste drie zijn tot op zekere hoogte in de portefeuilles van verschillende beleidsdirecties ondergebracht. Het 'Mens-dier omgangsbeleid' lijkt echter tussen VWS en EL&I te vallen en wordt nog weinig geadresseerd. Toch voorspellen de trends richting vergrijzing en individuele lifestyles dat dit veld op het gebied van omgang met dieren (vanuit een menselijk en dierlijk perspectief) in de toekomst om andere beleidsvorming vraagt. Zolang dit omgangsbeleid als een onderdeel van 'dierenwelzijnsbeleid' wordt gezien, is de kans groot dat 'omgangsbeleid' wordt ingevuld als beperkende regelgeving richting mensen en hun omgang met dieren, terwijl de potentie en de stimulering van een win-win, zoals bijvoorbeeld in de ouderenzorg en opvoeding, nauwelijks wordt opgepakt door de overheid.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
1.1 Aanleiding.....	1
1.2 Achtergrond: waarden en veranderingen	2
1.3 Samenvatting.....	7
2. Opzet van het onderzoek	9
2.1 Publieksonderzoek	9
2.2 Dierpraktijkenonderzoek.....	10
2.3 Integratie publiek en praktijk	12
3. Resultaten publieksenquête: maatschappelijke opvattingen over onze omgang met dieren	15
3.1 Kennis over de omgang met dieren	15
3.2 Gevoelens over de omgang met dieren	16
3.3 Positieve en negatieve kanten van onze huidige omgang met dieren	17
3.4 Het doden van dieren, wanneer wel en wanneer niet?.....	19
3.5 Dilemma belang mens en belang dier per dierpraktijk.....	20
3.6 Waarom worden dieren waardevol gevonden	21
3.7 Samenvatting publieksenquête.....	23
4. Thema's en hun verwachte ontwikkeling.....	25
Thema 1: Zoönosen en dierziekten	26
Thema 2: Preventie van antibioticaresistentie	28
Thema 3: Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO	29
Thema 4: Beheer van diersoorten.....	31
Thema 5: Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij).....	32
Thema 6: Dieren bij particulieren.....	33
Thema 7: Fokken van dieren	34
Thema 8: Negatief imago van de dierhouder	36
Thema 9: Gedifferentieerde regels	37
Thema 10: Welzijn van dieren tijdens transport.....	38
Thema 11: Weren en beheren van exoten	39
Thema 12: Genetische modificatie en klonen.....	40
4.1 Samenvatting.....	44
5. Conclusies en discussie: Denken over dieren.....	47
5.1 Koppeling publieksenquête en dierpraktijkenonderzoek	47

6. Denken over dieren en de signalen voor bestuur en politiek	51
6.1 Ethische uitgangspunten van het Nederlandse publiek.....	51
6.2 Andere verwachtingen bij praktijk over beleid	52
6.3 Zijn er bestuurlijk moeilijk oplosbare thema's?	53
6.4 Is één dierenwelzijnsbeleid wel gewenst?	57
7. Epiloog: van nulmeting tot trendanalyse	61
Bijlage 1: Representativiteit CentERpanel.....	63
Bijlage 2: Deelnemende personen/organisaties groepsinterviews	65

1. Inleiding

Op 20 juli 2010 heeft de voorzitter van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) de zienswijze “Agenda voor het Dierbeleid: morele vraagstukken en speerpunten voor het dierbeleid in Nederland” aangeboden aan minister Verburg. In deze zienswijze analyseert de RDA relevante ethische onderwerpen die van invloed kunnen zijn op het denken over dieren. Een van de conclusies die de RDA in deze zienswijze trekt, is dat een consistent en transparant overheidsbeleid op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid gebaat is bij een openbaar, transparant en integraal ‘afwegingsmodel voor dierbeleid’. Een dergelijk afwegingsmodel zou volgens de RDA gebruik moeten maken van de meest actuele wetenschappelijke kennis en de morele opvattingen van de maatschappij ten aanzien van dierhouderij, dierenwelzijn en diergezondheid. Om het beleid en regelgeving te kunnen actualiseren aan de meest recente kennis en heersende morele opvattingen, adviseert de RDA deze regelmatig te inventariseren in een ‘Trendanalyse Denken over Dieren’.

1.1 Aanleiding

Op 9 februari 2011 heeft staatssecretaris Bleker van het ministerie van Economie zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) in zijn beleidsreactie aan de Tweede Kamer op de zienswijze van de RDA ‘Agenda voor het Dierbeleid’ aangegeven een trendanalyse een nuttig instrument te vinden en te zullen verkennen hoe aan een Trendanalyse invulling kan worden gegeven¹. In april 2011 heeft het Athena Instituut van de Vrije Universiteit van Amsterdam, in combinatie met het lectoraat Welzijn van Dieren van de Hogeschool van Hall Larenstein, van het ministerie van EL&I de opdracht gekregen om een trendanalyse op te zetten. Met een trendanalyse kan in beeld worden gebracht wat er speelt in de maatschappij en welke ontwikkelingen daar op van invloed zijn en waar derhalve het maatschappelijk debat over moet gaan. Een trendanalyse is feitelijk een bestuurlijk en politiek instrument om de strategische beleidsvorming te voeden. De opzet van een dergelijke analyse houdt in dat er een begin wordt gemaakt met het inventariseren van morele opvattingen over de omgang met dieren (nulmeting), zowel over wat nu speelt als wat in de toekomst zal veranderen. De resultaten dienen dan als ijkpunt voor een herhalingsonderzoek over een paar jaar waarmee verandering van opvattingen (trends) kunnen worden geconstateerd. Wel kunnen de resultaten van de eerste (trend)analyse al direct als input dienen voor het huidige dierbeleid. Dit rapport vormt het eindproduct van de eerste (trend)analyse Denken over Dieren die is uitgevoerd in de periode april tot en met oktober 2011.

Doelstelling van het onderzoek

Om invulling te geven aan het verzoek van het ministerie van EL&I wordt met dit onderzoek ‘Denken over dieren’ gestreefd naar de volgende inzichten:

- de hedendaagse publieke opvattingen over de omgang met dieren;
- de thema’s die in de verschillende dierpraktijken spelen;
- de verwachte ontwikkeling van deze thema’s in de komende 20 jaar.

De resultaten van het onderzoek weerspiegelen de morele opvattingen over de positie van het dier binnen de verschillende contexten waarin we dieren gebruiken. De verschillende waarden die het

---

¹ TK 2010-2011, 28286, nr. 470

dier heeft voor de mens en de verschillende opvattingen over de vormen van diergebruik zullen in dit onderzoek worden blootgelegd en geanalyseerd in het licht van beleidsvorming².

Daarnaast heeft dit onderzoek als doel een systematische structuur aan te reiken voor vervolgonderzoek (trendanalyse) waarin veranderingen van maatschappelijke opvattingen in de tijd worden vastgesteld en geanalyseerd ten opzichte van de huidige *nulmeting* 2011.

1.2 Achtergrond: waarden en veranderingen

Diversiteit aan dierwaarden

Dieren hebben in de samenleving verschillende functies voor de mens. We gebruiken dieren voor verschillende doeleinden en daarmee samenhangend vanuit verschillende perspectieven. Dieren geven ons kennis over het leven, zijn onderdeel van de natuur, geven ons gezelschap, recreatie, sport maar zijn ook een voedselbron. Dieren worden bewonderd, uitgebaat, maar ook verdelgd. Zij bieden ons directe steun in zorg en opsporing³. Binnen de keur aan waarden die het dier heeft voor de mens, *instrumentele waarden*, krijgt het dier wettelijke en morele bescherming van zijn eigen waarde, *intrinsieke waarde*, onder andere door de *vijf vrijheden* van Brambell⁴ te waarborgen (zie fig. 1.1).

De Gezondheids- en welzijnswet voor dieren uit 1992 vormt een integraal kader waarbinnen gezondheid en welzijn van dieren (enigszins) kan worden gewaarborgd. Met het zogenaamde *nee-tenzij* principe zijn handelingen aan het dier verboden tenzij de wet deze toestaat. Naast deze kaderwet zijn er verschillende bepalingen betreffende gehouden dieren, waaronder de Wet op de uitoefening van de diergeneeskunde, de Diergeneesmiddelenwet en de Kaderwet diervoeders. Deze wetten en bepalingen worden gebundeld en vereenvoudigd in de nieuwe Wet Dieren, die naar verwachting per 1 januari 2013 in werking zal treden. In deze wet worden het gedrag van mensen ten opzichte van dieren en de risico's voor mens en dier gereguleerd. Ook kan de overheid hiermee reageren op grote maatschappelijke gebeurtenissen, als grote uitbraken van besmettelijke ziektes, waarbij naast het leed van het dier ook de gevolgen voor het publiek, de veehouderij en de hobbydierhouders groot zijn.

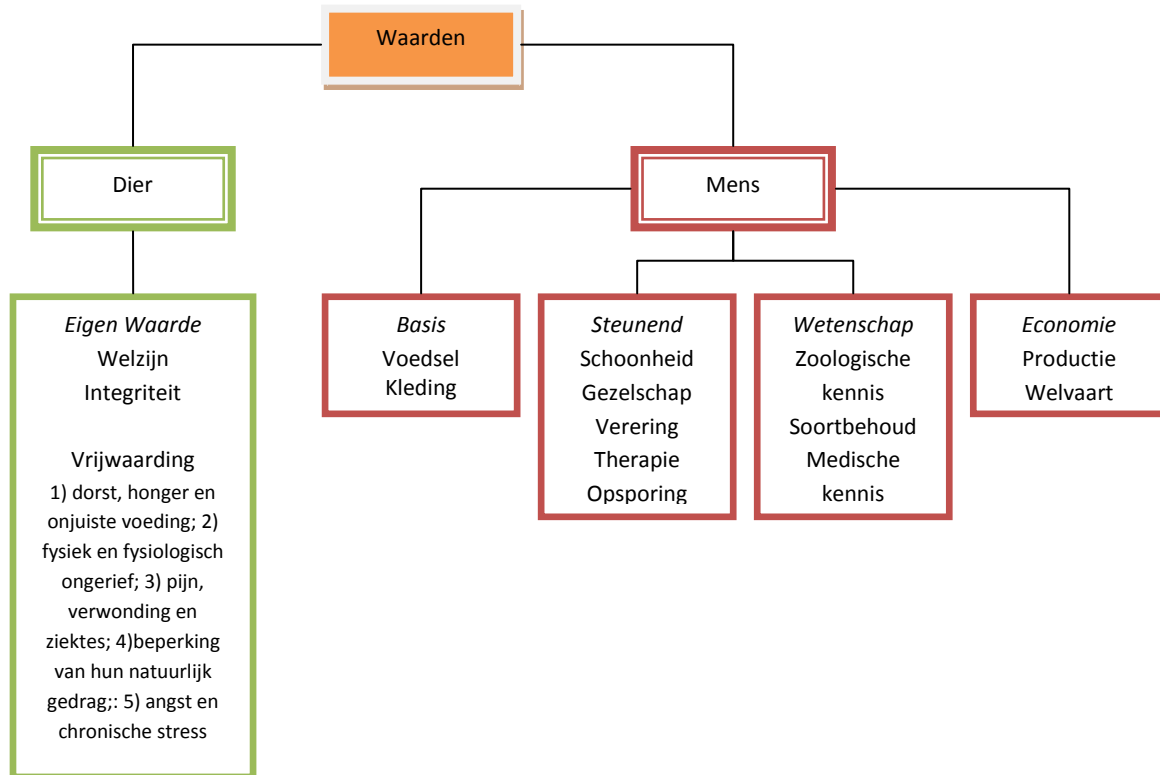
---

² In dit onderzoek ligt het accent niet zo zeer op de normatieve (deductieve) ethiek maar meer op de empirische (inductieve) ethiek vanuit de publiekswaarden: zie Logister, Louis, 2004, *Creatieve democratie: John Deweys pragmatisme als grondslag voor een democratische samenleving*. Damon, Budel

³ Zie: Kellert, Stephen R.; Berry, Joyce K. 1980. Knowledge, Affection and Basic Attitudes Toward Animals in American Society. Phase III. Superintendent of Documents, U.S. Government Printing Office, Washington, DC 20402

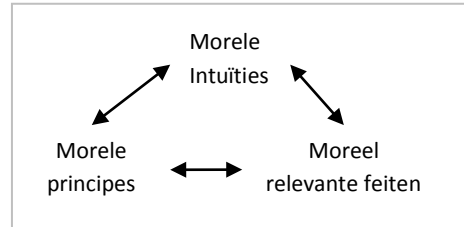
⁴ British Farm Animal Welfare Council (FAWC), 1993

Figuur 1.1: Overzicht diergerelateerde waarden

Naast de wettelijke waarborgen zijn er morele richtlijnen die deels voortkomen uit de normatieve ethiek. Binnen deze vorm van ethiek wordt vanuit principes als autonomie, geen schade berokkenen, weldoen en rechtvaardigheid gezocht naar de invulling en grenzen van verantwoord diergebruik⁵. Deze ethiek bestudeert tevens afwegingsprocessen en reflectiemethodes om morele vraagstukken rondom het diergebruik te benaderen. Hierbij gaat het met name om het evenwicht tussen morele waarde/principes, intuïties en feiten⁶ (fig. 1.2).

Figuur 1.2: Reflectief evenwicht model voor morele oordeelsvorming

Als over dierwaarden gesproken wordt gaat het naast menswaarden over de eigen waarde van het dier en de wettelijke en morele bescherming van de intrinsieke en instrumentele waarden.

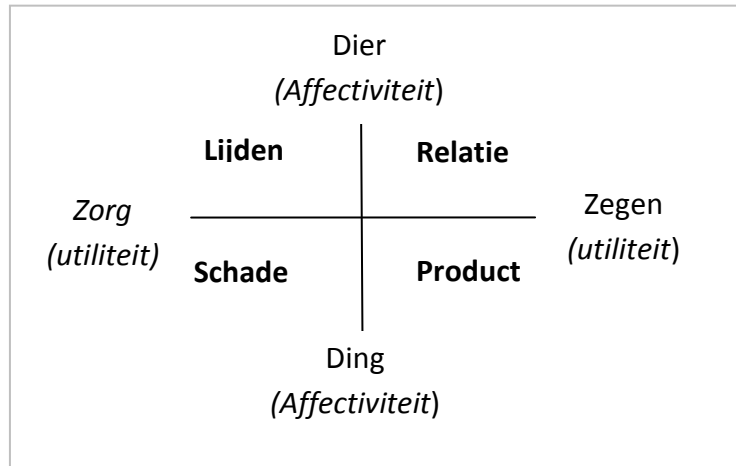
⁵ Zie o.a.: Beauchamp, T.L. and Childress, J. 1994. *Principles of Biomedical Ethics*, 4th ed. New York: Oxford University Press; Singer, P., 1973. *Animals Liberation*. New York, New York Review Book ; Rollin. B., 1981. *Animal Rights and Human Morality*. Buffalo, Prometheus Books.; Regan, T., 1983. *Case for Animal Rights* . London, Routledge & Kegan Paul.; Midgley, M., 1983. *Animals and why they matter*. Athens, University of Georgia Press.

⁶ Ministerie van Economie zaken, Landbouw en Innovatie. 2011. *Ethiek in beleid: waarden wegen met gevoel en verstand*.

Koppels van waarden

De verschillende houdingen die mensen innemen ten aanzien van het dier zijn al decennia onderwerp van antropologische en psychologische wetenschappen⁷. De diversiteit aan waarden die het dier heeft voor de mens zijn soms paradoxaal. Het feit dat mensen sommige dieren lief vinden, sommige haten en sommige eten, laat een verband zien tussen *affectie*, van sympathie tot antipathie, en *utiliteit*, van voordeel tot nadeel voor het menselijke belang⁸. Deze samenhang laat zich vertalen in een Dier-Ding / Zegen-Zorg diagram (fig 1.3).

Dit assenstelsel van dier-ding en zegen-zorg legt de basiskoppels van waarden binnen het diergebruik bloot. Vraagstukken rondom het diergebruik gaan doorgaans over het conflict tussen Dier en Ding, ofwel eigen waarde versus instrumentele waarde (rat als huisdier en rat als proefdier). Vraagstukken kunnen ook gaan over de, soms abrupte, omschakeling tussen positief en negatief nut voor de mens ofwel Zegen en Zorg (rat in een laboratorium en rat in de kelder van het huis).

Figuur 1.3: Relatie tussen affectiviteit en utiliteit ten aanzien van dieren

Dier-Ding en Zorg-Zegen vormen waarde koppels die een permanente spanning blootleggen in het diergebruik. Dit soort spanningen zijn op zich niet een bijzonder fenomeen. Een samenleving kent immers meerdere tegengestelde waarden die voortkomen uit meningen, geloven, praktijken, symbolen, normen en waardevoorkeuren⁹.

Eerder onderzoek naar trends ten aanzien van proefdieren laat de spanning tussen Dier en Ding zien met andere waarde koppels¹⁰.

⁷ Zie o.a.: Arluke Arnold, Clinton Sanders, 1996. *Regarding animals*. Temple University Press; Arluke Arnold, Clinton Sanders, 2008. *Between the species: readings in human-animal relations*. Pearson AandB;

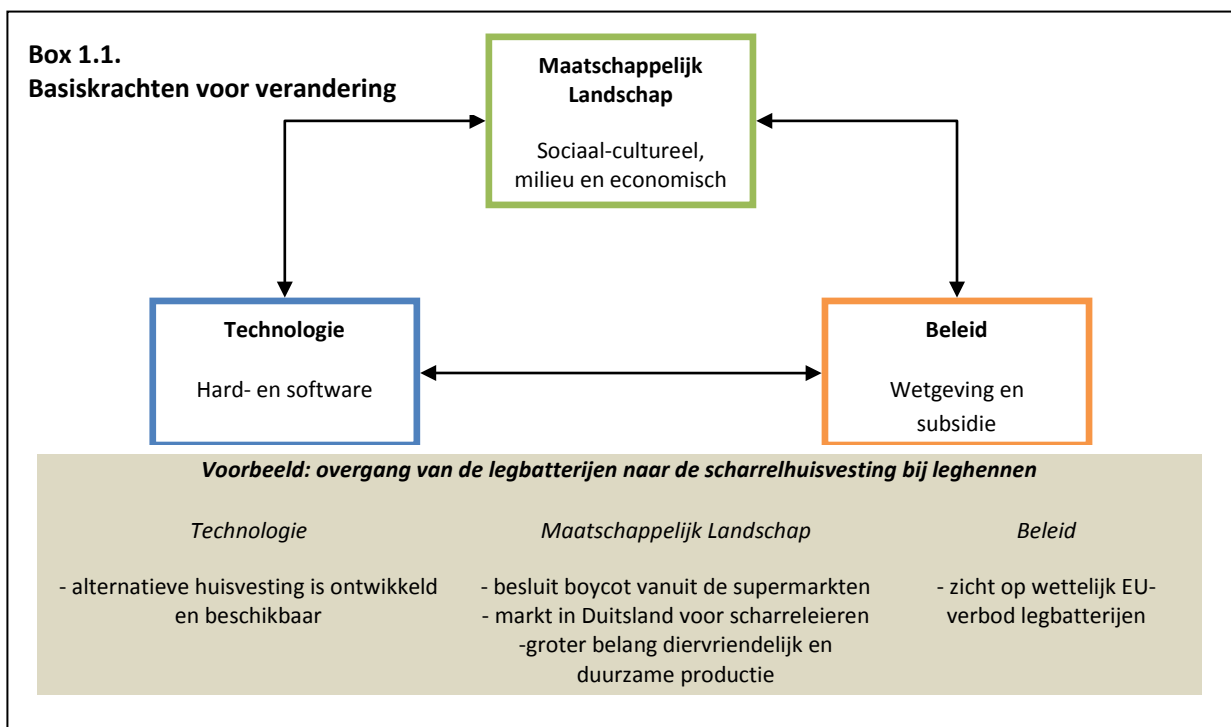
⁸ Herzog Hal. 2011. *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat: Why It's So Hard to Think Straight About Animals*. HarperCollins. Serpell, J.A. 2004. "Factors influencing human attitudes to animals and their welfare". *Animal Welfare*, Volume 13. pp. 145-151(7);

⁹ Cf Shalom Schwartz beschrijft waarde koppels als inbedding/autonomie, hiërarchie/egalitarisme, heersend/harmonie : 'Universals in the Content and Structure of Values: Theory and Empirical Tests in 20 Countries'. In M. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology (Vol. 25)*. New York: Academic Press: 1-65: Frans Trompenaar (1997) maakt o.a. onderscheid in universalisme/particularisme, individualisme/collectivisme, neutraal/affectief, specifiek/difffuus: zie , *Riding the waves of culture*. London, Nicholas Brealey.

¹⁰ Zie o.a. Cock Buning, T de, Brom F, Jonge F de, Arentshorst M, Hartman L, Huiden, S van, Jong R de, Ploeg J van der (2010) Maatschappelijke trendanalyse dierproeven, VU. (<http://www.zonmw.nl/nl/programmas/programma-detail/dierproeven-begrensd-iii/vrij-2/>)

Waardeverandering

Waarden, hun relatief gewicht en posities in het maatschappelijke veld, staan constant bloot aan veranderingen. Achter veranderingen liggen drie basiskrachten die deze initiëren en sturen, namelijk technologie, maatschappelijk landschap en beleid. *Technologische ontwikkelingen* doen ons gedrag veranderen¹¹, bijvoorbeeld dat innovatieve technologische producten op zodanige wijze algemeen goed worden, dat we er niet omheen kunnen en in vele gevallen niet zonder (zie bv. mobiele telefonie en vaccins). Onder ontwikkelingen in het *maatschappelijk landschap* worden langzame, diepgaande en grootschalige, deels fysieke, veranderingen verstaan, zoals verstedelijking, economische groei en klimaatsverandering. *Beleid*, in de vorm van regelgeving en financiële sturing is de derde kracht voor verandering. Deze drie basiskrachten beïnvloeden elkaar en zijn van elkaar afhankelijk (zie Box 1.1). Beleid beïnvloedt niet alleen technologie en het maatschappelijke landschap, maar wordt omgekeerd zelf ook door technologie en maatschappelijke veranderingen beïnvloed. De overgang van legbatterij naar scharrelhuisvesting is daarbij een goed voorbeeld. Aan de omschakeling van de legbatterijen naar de scharrelhuisvesting bij leghennen in Nederland liggen verschillende veranderingen ten grondslag: er was een voliërestal als alternatief huisvestingsysteem ontwikkeld; er dreigde een verbod op batterijkooien; en supermarkten besloten om geen tafeleieren uit batterijkooien meer te verkopen.

Deze veranderingen vormden de aanleiding voor pluimveehouders met batterijstallen om over alternatieven na te denken en stallen te verbouwen voor meer dierenwelzijn en duurzaamheid. Kritiek uit de maatschappij en technologische ontwikkelingen hebben er mede voor gezorgd dat de batterijkooi met ingang van 1 januari 2012 in Europa is verboden en dat per die datum in Nederland

¹¹ In deze studie wordt aangesloten bij de inzichten van het vakgebied Technology assessment (TA) dat zich bezig houdt met de mechanismen achter veranderingen.

meer dan 85%¹² van de leghennen in andere systemen dan batterijkooien, wordt gehuisvest. In dit voorbeeld is de verandering het resultaat van: a) duurzame stalontwerpen (technologie), b) sociaaleconomische oriëntatie op dierenwelzijn en duurzaamheid (landschap) en c) Europese richtlijn voor de bescherming van legkippen (1999/74/EG) en het Legkippenbesluit 2003 (beleid)¹³.

Ethisch gezien kunnen veranderingen gevoelig liggen, omdat een technologische innovatie of doorgevoerd beleid een norm kan worden zonder dat over de maatschappelijke wenselijkheid publiekelijk is gedebatteerd¹⁴. Daar staat tegenover dat vele maatschappelijke veranderingen niet optreden omdat technologie en beleid, zoals overheid, wetenschap, industrie, dierpraktijk en handel, zichzelf en elkaar er van weerhouden om te veranderen. Dit gebeurt onder andere, omdat de materiële en organisatorische kosten voor verandering zo hoog zijn. Nieuwe innovaties en ontwikkelingen staan als het ware in de wacht totdat zij door instanties geaccepteerd worden of door grote ontwikkelingen in het maatschappelijk landschap, worden opgedrongen¹⁵.

Box 1.2. Trends

Trendindicatie TNO

- Vergrijzing en versnippering van traditionele sociale structuren, stijgende levensverwachting en life style pluralisering;
- Verdwijnen van geografische en sociale grenzen alsmede van fysieke en bestuurlijke beperkingen;
- Ecologische duurzaamheid, toename daarvan in bewustzijn en innovatie;
- Groeiende bezorgdheid over risico's en veiligheid in een globaliserende samenleving;
- Ontwikkeling van de wereldnetwerksamenleving, digitaal en met collectieve intelligentie;
- Intelligente artefacten die de menselijke mogelijkheden verrijken.

Trendindicatie Strategische Kennis- en Innovatieagenda van de Kenniskamers (SKIA)

• Groei wereldbevolking	• Meer technologie en samenleving debat
• Globalisering	• Daling biodiversiteit
• Tekorten grondstoffen en energie	• Afstand burger-bestuur nationaal en internationaal
• Klimaatverandering en watertekort	• Veranderende communicatie in de maatschappij
• Meer zoönosen en dierziekten	• Flexibilisering van de arbeidsmarkt

In de veranderende wereld is het voor beleidmakers en techniekontwikkelaars van belang inzicht te hebben in welke richting ontwikkelingen vermoedelijk gaan. Instituten als TNO en het ministerie EL&I

¹² In november 2011 bleken 55 bedrijven niet tijdig te kunnen omschakelen, Kamerbrief Legbatterijverbod 19 december 2011.

¹³ Hopster, H. 2010. Dierenwelzijn: geen hype maar blijvende transitiedriver. In: *Over zorgvuldige veehouderij. Veel instrumenten, één concert*, Eijsackers, H., en Scholten, M. (Eds), Wageningen UR, Wageningen.

¹⁴ *Wetenschap&samenleving studies* onderzoeken ethische vragen rondom kennis en innovatie. Hieronder valt ook mogelijkheden voor de maatschappij om actiever deel te nemen aan de nut & noodzaak van vooruitgang specifieke ontwikkelingen.

¹⁵ Rotmans J. (2005). *Maatschappelijke innovatie: tussen droom en werkelijkheid staat complexiteit*; Rotmans, J., Loorbach, D., & Brugge, R, van der (2005). *Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling: Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit*; Geels, F.W. van (2002). *Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study*; Geels, F.W. van, en Schot, J. (2007). *Typology of socio-technical transition pathways*.

(SKIA) doen voorspellingen over hoe het maatschappelijke landschap zal veranderen¹⁶. Zij voorzien voor de komende 15 jaar belangrijke veranderingen optreden (Box 1.2). De beschreven *megatrends*, ‘mega’ omdat ze niet tot Nederland beperkt zijn en de samenleving breed en diepgaand veranderen, geven een projectie van hoe het maatschappelijke landschap zich waarschijnlijk zal ontwikkelen.

Het voorliggende onderzoek heeft vanuit de bovengeschetste optiek, de verwachte veranderingen in het maatschappelijk landschap gebaseerd op bovenstaande megatrends. De invloeden uit beleid en technologie zijn nader onderzocht met behulp van inhoudelijke experts. Het geïntegreerde beeld dat zo over een thema in een dynamische veranderend krachtenveld ontstaat, is in hoofdstuk 4 per thema gepresenteerd.

1.3 Samenvatting

Dit onderzoek geeft invulling aan de wens om meer inzicht te krijgen in hoe in het publiek en de verschillende dierpraktijken gedacht wordt over dieren. In dit onderzoek wordt uitgegaan van de diversiteit en polariteit van diergeoriënteerde waarden. De affectiviteit en de utiliteit staan centraal, maar ook waarde koppels die morele spanningen weergeven. Daarnaast wordt het ‘Denken over dieren’ onderzocht in het licht van de te verwachte grote maatschappelijke, technologische en beleidsmatige veranderingen.

---

¹⁶ Het TNO rapport “Megatrends: a broad outlook on innovatie” (2010); Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie 2011. *Strategische Kennis- en Innovatieagenda van de Kenniskamers (SKIA)*

2. Opzet van het onderzoek

Voor een zo compleet mogelijk beeld van het ‘denken over dieren’, zowel met betrekking tot het heden als tot de toekomst, hanteert dit onderzoek twee verschillende methoden. Enerzijds, een *publieksenquête* die zo ontworpen is dat deze periodiek (of per specifieke doelgroep) kan worden uitgestuurd als thermometer van de heersende maatschappelijke en ethische opvattingen. Anderzijds, workshops met experts die betrokken zijn bij een bepaalde *dierpraktijk*.

2.1 Publieksonderzoek

Dataverzameling

Om de maatschappelijke opvattingen over de omgang met dieren te achterhalen is een publieksonderzoek uitgevoerd. In de week van 25 augustus 2011 hebben 2160 huishoudens van het CenterData panel deelgenomen aan de internetenquête “Denken over dieren en onze omgang met dieren”. Na opschoning resulteerde dit in 2111 volledig ingevulde enquêtes waarop de gepresenteerde analyses zijn uitgevoerd. Respondenten zijn gevraagd naar hun kennis over dieren, de positieve en negatieve kanten van onze omgang met dieren en de toelaatbaarheid van het doden van dieren. Ook is gevraagd naar hun opvattingen over dilemma's in de omgang met dieren en waarom zij dieren waardevol vinden. De resultaten geven inzicht in de waardeopvattingen van een redelijk representatieve doorsnede van de Nederlandse maatschappij met betrekking tot sekse, leeftijd, inkomen, opleiding en verspreiding grootstedelijk- platteland (zie bijlage 1 voor de vergelijking met de demografische variabelen voor Nederland als geheel)¹⁷. De enquête is ontwikkeld in de periode april-juni door het onderzoeksteam en uitgetest onder studenten en medewerkers van de Vrije Universiteit Amsterdam en Van Hall Larenstein Leeuwarden.

Dataverwerking

De resultaten van de enquête zijn verwerkt in SPSS. Resultaten worden weergegeven in percentages van de respondenten die de gegeven opties hebben aangekruist. Achterliggende eigenschappen als geslacht (m/v), leeftijdscategorie (50- / 50+), en leefgebied (stedelingen / dorpelingen) worden alleen gemeld als de verschillen groot, duidelijk en relevant zijn¹⁸.

---

¹⁷ Zoals de meeste internetpanels heeft dit panel ook een ondervertegenwoordiging van burgers die minder internet gebruiken of minder op Nederland gericht zijn: eerste en tweede generatie allochtonen, laag opgeleide jongeren en ouderen. Er is geen onderzoek bekend naar opvattingen over dieren onder verschillende allochtone en laagopgeleide jongeren waaruit een corrigerende weging kan worden afgeleid en toegepast.

¹⁸ Onder een duidelijk verschil wordt verstaan een p-waarde (X^2 -kwadraat) gecorrigeerd voor grote aantallen met de Bonferroni correctie (0,05/55): $P < 0,0009$.

2.2 Dierpraktijkenonderzoek

Om een meer nauwkeurig beeld te krijgen van welke actuele thema's er momenteel spelen en waar in het beleid rekening mee moet worden gehouden, zijn verschillende praktijken onderzocht waarin dieren gehouden en gebruikt worden. Betrokkenen bij deze dierpraktijken zijn uitgenodigd om in een workshop aan te geven wat actuele thema's en ontwikkelingen zijn en welke thema's in de toekomst naar verwachting in relevantie zullen stijgen of dalen.

Dataverzameling

In augustus zijn er workshops gehouden met experts die betrokken zijn bij een bepaalde dierpraktijk. Onder betrokkenen valt niet alleen de directe houder of gebruiker van dieren maar ook, dierenbeschermingsorganisaties, dierenartsen, beroepsorganisaties e.d (zie voor deelnemers bijlage 2). Voor dit onderzoek zijn 25 verschillende dierpraktijken geselecteerd (Box 2.1).

Binnen de mogelijkheden van tijd en middelen is er een selectie gemaakt binnen dierpraktijken. Deze vond plaats op basis van de volgende criteria. Allereerst gaat het om dieren waarmee Nederlanders in Nederland omgaan. Op basis hiervan is een indeling gemaakt in vier diercategorieën: productiedieren, gezelschapsdieren, hobbydieren en dieren voor vermaak en werk. Vervolgens is, binnen de categorieën productiedieren en gezelschapsdieren, een keuze gemaakt voor dieren met het grootste marktaandeel. Voor productiedieren is hierbij gekeken naar het aantal bedrijven en/of het aantal dieren, met als gevolg dat er niet gesproken is met experts van bijvoorbeeld de domeinen eenden, geiten

Box 2.1. Geselecteerde dierpraktijken

1. Circusdieren/Dieren voor evenementen
2. Dieren in de natuur
3. Dierentuindieren /Kinderboerderijdieren
4. Gezelschapsdieren algemeen
5. Hobbydieren
6. Honden / Katten
7. Konijnen en knaagdieren
8. Kweekvis / Wilde vis
9. Leghennen
10. Melkvee
11. Paarden / Pony's
12. Schapen
13. Siervissen (aquarium/vijver)
14. Sportvisserij
15. Varkens
16. Vleeskuikens
17. Vleeskalveren/ vleesrunderen
18. Volièrevogels
19. Werkdieren

en konijnen. Bij gezelschapsdieren is gekeken naar het percentage huishoudens dat een dergelijke diersoort houdt. Om die reden zijn amfibieën en reptielen niet meegenomen in het onderzoek, omdat maar een heel klein percentage huishoudens deze diersoorten houdt. Ook de nertsenpraktijk is niet betrokken in het onderzoek. Voornaamste reden voor deze keuze was het feit dat het heftige politieke debat dat speelde over het verbod op de nertsenhouderij ten tijde van de start van het onderzoek, naar verwachting het open en verkennende karakter van de bijeenkomst teveel zou bepalen. Proefdieren zijn niet in de groeps gesprekken opgenomen, omdat in 2009 al op een vergelijkbare wijze een maatschappelijke trendanalyse dierproeven is uitgevoerd¹⁹.

Om zoveel mogelijk experts van dierpraktijken te spreken, zijn sommige verwante dierpraktijken samengevoegd. Zo is bijvoorbeeld de praktijk 'wilde vis' in een workshop gecombineerd met 'kweekvis', 'vleeskalveren' met 'vleesrunderen' en 'dierentuindieren' met 'kinderboerderijdieren'.

¹⁹ Cock Buning, T de, Brom F, Jonge F de, Arentshorst M, , Hartman L, Huiden, S van, Jong R de, Ploeg J van der (2010) Maatschappelijke trendanalyse dierproeven, VU (<http://www.zonmw.nl/nl/programmas/programma-detail/dierproeven-begrensd-iii/vrij-2/>). Nota bene, proefdieren vallen onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van VWS.

In overleg met de Raad voor Dierenaangelegenheden is aan verschillende organisaties gevraagd experts te leveren. Deelnemers is gevraagd om voorbij hun eigen (politieke) belangen van 2011, gezamenlijk mee te denken over de ontwikkelingen en uitdagingen van de betreffende dierpraktijk nu en in de komende 10 tot 20 jaar. Het doel hierbij is om verschillende experts rondom een praktijk bij elkaar te brengen om zo een zo breed en volledig mogelijk beeld te krijgen van de ontwikkelingen²⁰.

Dataverzamelingsprocedure

Alle workshops vonden plaats op basis van een methode die ontwikkeld en uitgetest is door onderzoekers van de VU. De experts werden tijdens de workshop individueel gevraagd om te benoemen welke drie onderwerpen in hun dierpraktijk belangrijk worden gevonden. De onderwerpen werden geclusterd in thema's. Na deze inventarisatie werd bepaald welke prioriteit de thema's hebben, anno 2011, in de betreffende dierpraktijk. Daarna werd bediscussieerd of en hoe de belangrijkste clusters de komende 10 – 20 jaar veranderen. Experts gaven niet alleen aan of een aantal onderwerpen in belang zou stijgen of dalen maar ook *waarom*, dat wil zeggen welke achterliggende mechanismes of krachten de verandering teweeg zou brengen, bijvoorbeeld in relatie tot technologie, maatschappelijk landschap en beleid. Iedere workshop werd afgesloten met de vraag of genoemde (clusters van) onderwerpen dekkend zijn voor de dierpraktijk. Zo nodig werden extra onderwerpen toegevoegd.

Dataverwerking

De uitkomsten van de workshops zijn verwerkt in afzonderlijke tabellen. Deze tabellen laten zien welke onderwerpen er spelen in de dierpraktijk, welke verwachtingen er spelen en waarom. De deelnemers kregen na de workshop de verwerking voor validatie toegestuurd (zie voor tabellen website Athena Institute).

Na afloop van alle workshops zijn de besproken onderwerpen binnen de verschillende dierpraktijken met elkaar vergeleken. Waar in meerdere dierpraktijken een soortgelijk thema terugkwam, zijn deze samengenomen en nader geanalyseerd. Op deze manier zijn twaalf thema's geformuleerd die gedeelde verwachtingen over ontwikkelingen binnen het houden van dieren beschrijven.

De gedeelde verwachtingen, en met name de veronderstelde redenen voor stijging of daling van het belang van een thema in het maatschappelijke debat, in het denken over dieren en de omgang met dieren, is getrianguleerd met de ontwikkelingen in maatschappelijke landschap, technologie, en beleid:

- **Ontwikkelingen in Maatschappelijk landschap:** literatuur maatschappelijke trends (TNO en SKIA, zie hfst 1.3)
- **Ontwikkelingen in Kennis en Technologie ontwikkelingen:** Workshop investeringslijnen onderzoeksscholen Wageningen UR
- **Ontwikkelingen in Europees en nationaal beleid:** Workshop met beleidsambtenaren van het ministerie van EL&I

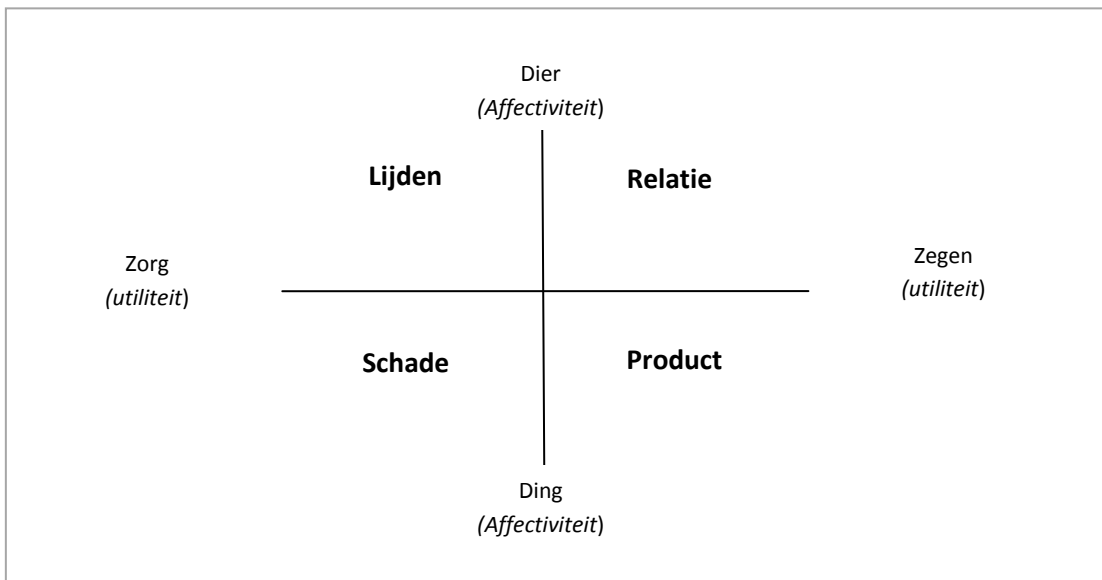
---

²⁰ Door ziekte of anderszins hebben 2 groepen geen vertegenwoordiger van een dierenbeschermingsorganisatie aan tafel gehad, en slechts 8 groepen een vertegenwoordiger vanuit de KNMvD.

Het geïntegreerde beeld dat zo in een dynamische veranderend krachtenveld ontstaat over een thema, wordt in hoofdstuk 4 per thema gepresenteerd

2.3 Integratie publiek en praktijk

De gegevens van het publieks- en het praktijkenonderzoek zijn op elkaar betrokken met behulp van het affectiviteit-utiliteit model²¹. Hierbij wordt geanalyseerd hoe opvattingen over het houden van dieren in relatie staan tot de mate van ‘dier’ of ‘ding’ (affectiviteit) en de mate van voordeel of nadeel voor menselijke belangen ofwel ‘zegen’ en ‘zorg’ (utiliteit). De *affectiviteitsas* loopt van sympathie tot antipathie, als zijnde de mate waarin de mens zich identificeert met het dier tot aan de mate waarin sprake is van desidentificatie en een duidelijke afstand is tussen mens en dier. Gezelschapsdieren en recreatiedieren worden doorgaans meer empathisch benaderd dan vee en laboratoriumdieren omdat de eersten meer als dier en de laatsten meer als ding wordt beschouwd.

Figuur 2.1: Velden binnen de verbondenheid met en nut van dieren

De affectiviteitsas verwijst naar de subjectivering en objectivering van het dieren. De *utiliteitsas* loopt van voordeel voor het menselijk belang tot nadeel dat de mens van het dier kan ondervinden. Anders geformuleerd worden dierpraktijken in de regel gekenmerkt door doelen die mensen met het gebruik van dieren willen bereiken (Zegen), waarbij het gebruik van dieren als zodanig ook nadelen en risico's heeft voor mens en dier (Zorg). De vier kwadranten van het affectiviteit-utiliteit model zijn door ons benoemd als de velden *lijden*, *relatie*, *schade* en *product*, zie (fig. 2.1).

Op de Zorg-Zegen as kan binnen het Dier-gedeelte een onderscheid gemaakt worden tussen lijden en relatie, waarbij geldt:

²¹ Serpell, J.A. 2004. "Factors influencing human attitudes to animals and their welfare". *Animal Welfare*, Volume 13. pp. 145-151(7);

- Lijden = subjectief nadeel voor de mens als resultaat van het diergebruik
- Relatie = subjectief voordeel voor de mens als resultaat van het diergebruik

In een relatie met het dier is er sprake van empathische verbondenheid, zoals bij vriendschap, die als prettig wordt ervaren. Daartegenover staat dat als een dier lijdt men zich dan identificeert met het leed wat een dier ondergaat. In het dier-gedeelte is daarom vrijwel altijd sprake van enige mate van antropomorfisme (vermenselijking van het dier).

In het ding-gedeelte wordt een onderscheid gemaakt tussen schade en product, waarbij geldt:

- Schade = geobjectiveerd nadeel voor de mens als resultaat van het diergebruik.
- Product = geobjectiveerd voordeel voor de mens als resultaat van het diergebruik.

Bij het ding is er sprake van objectivering van het dier. Het dier wordt als het ware verdinglijkt door menselijk gevoelens voor het dier te temperen of geheel te ontkennen, zoals dat gebeurt bij het eten van vlees of bij het inzetten van dieren in onderzoek. Maar ook bij het verdelgen van dieren en het reguleren van de populatiegrootte worden identificatie en een open empathische houding deels uitgeschakeld.

De vier velden geven ook uitdrukking aan *morele waarden*, of toestanden die mensen gerealiseerd willen zien²² (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1: Velden en morele waarden

	Relatie	Product	Lijden	Schade
Morele waarden	Vrijheid Welbevinden Zorgen voor Respect Geluk Ontplooiing Plezier Welzijn Contact	Welvaart Kennis Vakmanschap Gezondheid	Welzijn Gezondheid Natuurlijkheid Integriteit	Gezondheid Veiligheid Eigendom

De resultaten uit het publieks- en praktijkenonderzoek zijn aan de hand van de vier gedefinieerde velden geïntegreerd. Gekeken is hoe de opvattingen uit het publiek en de praktijken terug te voeren zijn op relatie, product, lijden en schade.

²² Selectie van waarden uit: Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie. 2011. *Ethiek in beleid: waarden wegen met gevoel en verstand*.

3. Resultaten publieksenquête: maatschappelijke opvattingen over onze omgang met dieren

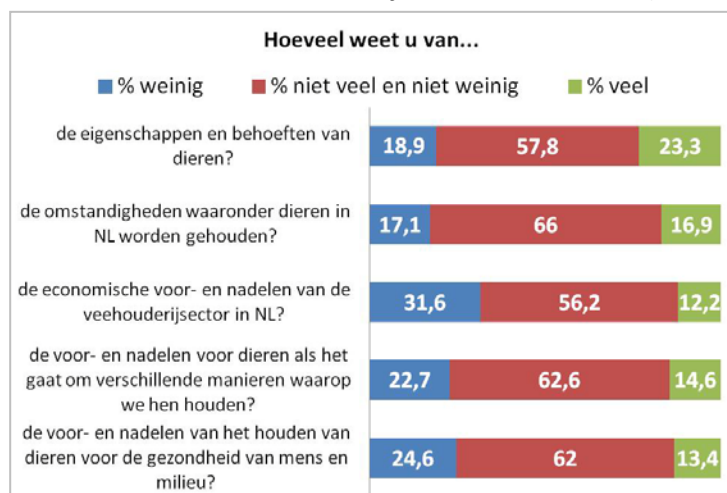
In augustus 2011 hebben 2160 Nederlandse burgers deelgenomen aan een publieksenquête voor dit onderzoek. In deze enquête is naar hun opvattingen gevraagd over de omgang met dieren in Nederland. In dit hoofdstuk worden de resultaten van die publieksenquête gepresenteerd. Daarbij wordt melding gemaakt van duidelijke verschillen tussen seksen, de oudere helft of jongere helft van de respondenten (50-/50+), en tussen de in steden geboren en getogen respondenten en zij die in dorpen geboren en getogen zijn.

De enquête geeft inzicht in:

- de kennis over dieren en de omgang (par. 3.1)
- gevoelens over de omgang met dieren (par. 3.2)
- positieve en negatieve kanten van onze huidige omgang met dieren (par. 3.3)
- opvattingen over het doden van dieren (par. 3.4)
- opvattingen over de omgang met dieren in bepaalde dierpraktijken (par. 3.5)
- de waarde die mensen dieren toekennen (3.6)

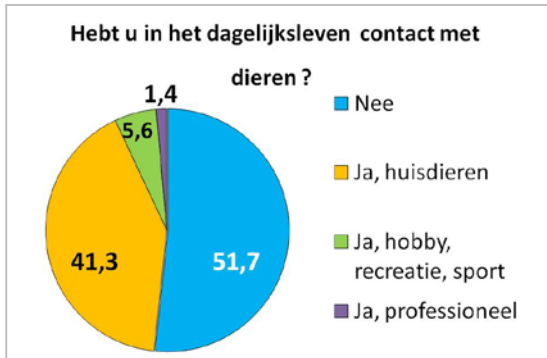
3.1 Kennis over de omgang met dieren

Meer dan de helft van de respondenten schat zelf in dat zij ‘niet veel en niet weinig weten’ over dieren, de omstandigheden waaronder dieren worden gehouden en de consequenties daarvan voor mens, dier en milieu. (fig.3.1). Van de respondenten geeft een kwart tot een derde aan *weinig te weten* over zaken als **economische voor- en nadelen van de veehouderijsector in Nederland** (31,6%) en de **voor- en nadelen van het houden van dieren voor de gezondheid van mens en milieu** (24,6%). Ruim een vijfde deel geeft aan weinig kennis te hebben van **de voor- en nadelen voor dieren als het gaat om verschillende manieren waarop we dieren houden** (22,7%) Over **eigenschappen en behoeften van dieren** geeft 23,3% aan *veel te weten*, voor de andere onderwerpen ligt dit percentage lager (12,2%-16,9%).

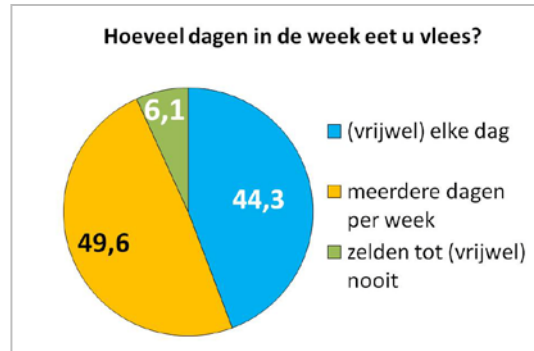

Figuur 3.1: Zelf ingeschatte kennis over houden van dieren.

Van de respondenten was 32,2% lid van een dieren-, milieu- of natuurbeschermingsorganisatie, en 1,7% van een agrarische organisatie. Ongeveer evenveel respondenten gaven aan wel (48,3%) en geen (51,7 %) dagelijks contact te hebben met dieren. Een klein deel 1,4% behoort tot de professionele dierenhouders (fig 3.2). Een zeer groot deel van de respondenten (93,3%) eet vlees, waarvan 44,3% (vrijwel) elke dag en 49,6% meerdere dagen per week. Een klein deel (6,1%) eet zelden tot (vrijwel) nooit vlees (fig. 3.3).

Figuur 3.2: Aard van de contacten met dieren

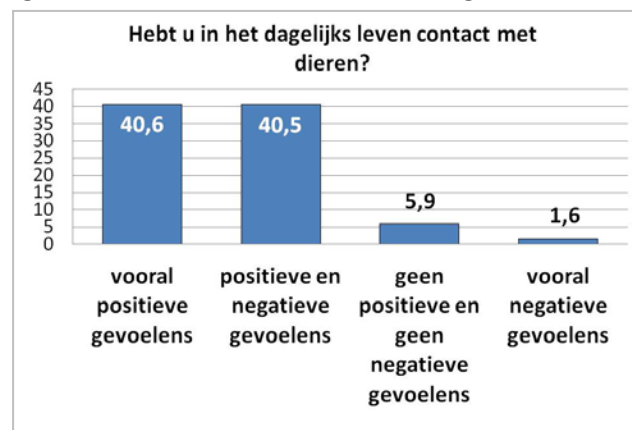

Figuur 3.3: Vleesconsumptiepatroon

3.2 Gevoelens over de omgang met dieren

Aan de respondenten is als eerste gevraagd welke gevoelens zij in het algemeen hebben over de omgang met dieren in Nederland. Deze vraag legt als het ware de intuïtieve houding bloot van de respondenten, voordat zij in de enquête uitgedaagd werden om op specifieke vragen een antwoord te geven (fig.3.4).

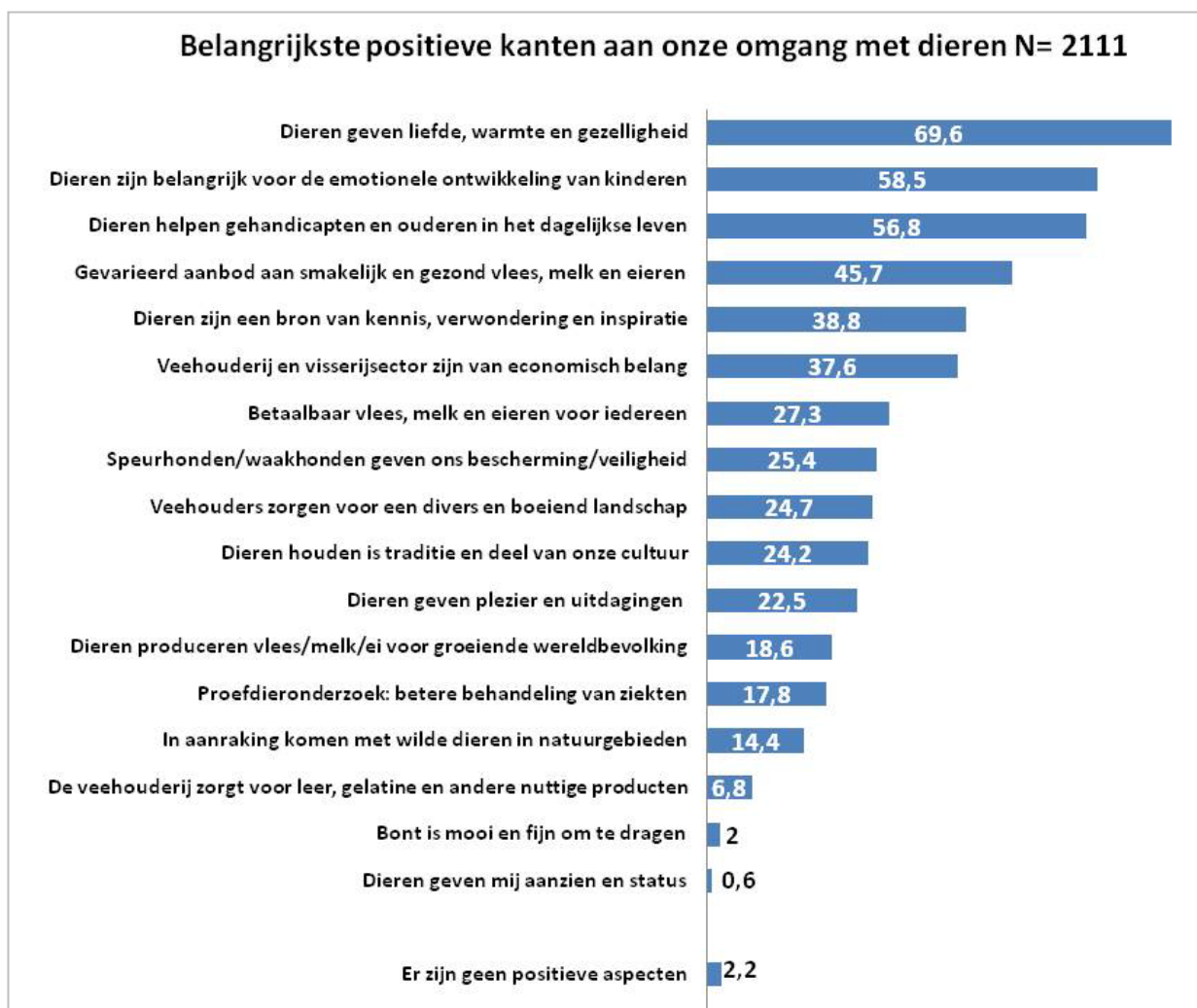
Uit de resultaten blijkt dat de burger over het algemeen redelijk positieve of gemengde gevoelens heeft over het houden van en de omgang met dieren in Nederland. Een klein deel (4,2 %) geeft aan vooral negatieve gevoelens te hebben over het houden van en de omgang met dieren in ons land.

Figuur 3.4: Eerste gevoel bij denken aan houden van dieren in Nederland

3.3 Positieve en negatieve kanten van onze huidige omgang met dieren

Om een beeld te krijgen van welke positieve en negatieve aspecten een rol spelen bij het denken van de respondenten over dieren, zijn er twee vragen opgesteld. Uit twee lijsten met 17 positieve en 17 negatieve aspecten konden de respondenten er vijf aanvinken, welke men persoonlijk het belangrijkste vond. De lijst met aspecten was samengesteld op basis van onderwerpen die voorkomen in de literatuur, Kamervragen en beleidstukken. Deze lijst is specifiek aangevuld met enkele politieke onderwerpen die in 2011 speelden, zoals het dragen van bont, megastallen en het onverdoofd ritueel slachten. Er is gekozen voor de vorm 'keuze van 5', omdat deze een reflectie vraagt van de respondent over het relatieve gewicht van de aspecten. Met andere woorden, het (automatisch) aankruisen van alle opties als zijnde belangrijk is daarmee onmogelijk. De resultaten zijn weergegeven in de figuren 3.5 en 3.6.

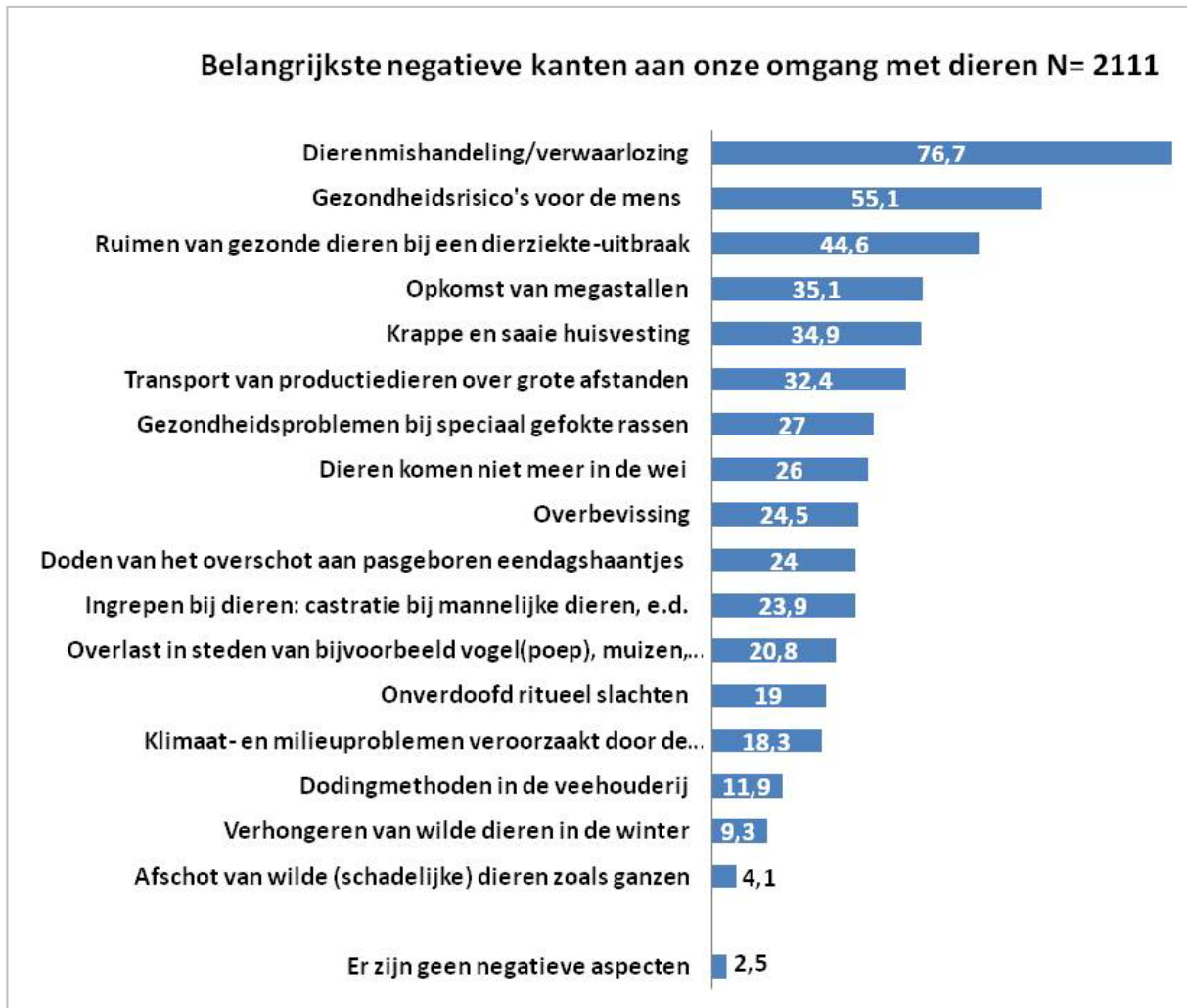

Figuur 3.5: Percentage van de respondenten die het betreffende positieve aspect tot hun top vijf rekent.

Positieve aspecten (fig. 3.5): Duidelijk is te zien dat de top drie in de relationele sfeer ligt. Het **gevarieerd aanbod van smakelijk en gezond vlees, melk en eieren** wordt door de mannelijke respondenten vaker aangevinkt dan door vrouwelijke respondenten (m/v: 60/40%). Dit geldt ook voor de minder vaak genoemde positieve aspecten als **proefdieronderzoek** (m/v: 60/40%).

Respondenten die geboren en getogen zijn in een dorp kiezen ten opzichte van respondenten die geboren en getogen zijn in een stad vaker voor de positieve rol van **veehouders zorgen voor divers en boeiend landschap** (Stad/Dorp: 42/58%)²³.

Negatieve aspecten (fig. 3.6): Met betrekking tot de negatieve aspecten van de omgang met dieren staat **dierenmishandeling** op nummer 1, gevolgd door **risico's voor mens en dier met betrekking tot**

Figuur 3.6: Percentage van de respondenten die het betreffende negatieve aspect tot hun top vijf rekent.

ziekten. Veel negatieve aspecten in de bovenste zes hebben betrekking op de veehouderij. De meeste negatieve aspecten behoren tot het middendeel (18% - 27%). De kleine staart van minst genoemde negatieve top-vijf aspecten bevat onderwerpen die de afgelopen jaren naar voren kwamen in de media en in de politiek: **dodingmethoden in de veehouderij**, **verhongereren van wilde dieren in de winter** en **afschot van wilde (schadelijke) dieren zoals ganzen**.

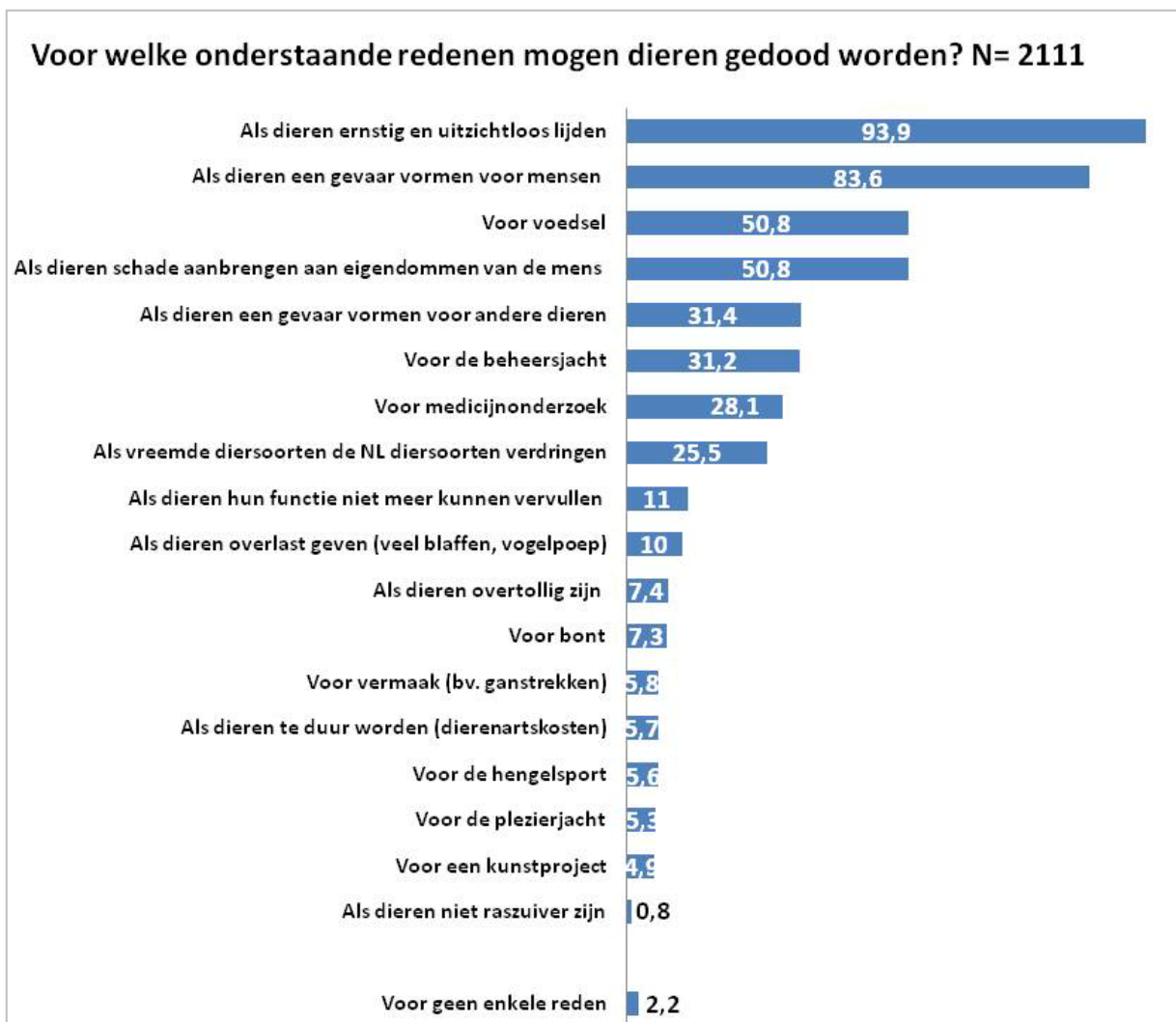
²³ Respondenten die aangeven geboren te zijn in een dorp, en getogen in de stad, of andersom (geboren in een stad, getogen in een dorp) behoren voor dit onderzoek niet tot de categorieën dorpeling of stedeling. Alleen respondenten dus geboren en getogen in dorp of stad, zijn meegenomen in die categorieën en vergeleken.

Oudere respondenten (50+) kozen vaker dan de jongere (50-) de **opkomst megastallen** (50+/50-: 62/38%), als negatief aspect. Stedelingen kozen vaker dan dorpelingen voor de **opkomst van megastallen** (Stad/Dorp: 59/41%) en **ingrepen bij dieren** (Stad/Dorp: 64/36%). Mannen rekenden vaker dan vrouwen **overbevissing** (m/v: 65/35%) tot hun top van de vijf negatieve aspecten van onze omgang met dieren.

3.4 Het doden van dieren, wanneer wel en wanneer niet?

Het doden van een levend wezen is een belangrijke ethische problematiek. In de enquête is aan de respondenten gevraagd wanneer of waarvoor dieren mogen worden gedood. Bij deze vraag konden de respondenten zoveel antwoorden aankruisen als zij wilden. Ook bestond er de optie aan te geven dat dieren om geen enkele reden mogen worden gedood. Figuur 3.7 geeft aan waarvoor dieren volgens de respondenten gedood mogen worden.

Figuur 3.7: Percentage van de respondenten die de betreffende reden acceptabel vindt om een dier te doden.

Bijna 94% van de deelnemers vindt dat een dier mag worden gedood, wanneer een dier ernstig en uitzichtloos lijdt. Met uitzondering van deze reden en de reden dat dieren een gevaar zijn voor andere dieren (5^e plaats) betreffen de overige redenen het nut van de mens. Uit deze antwoorden blijkt dat men het doden van dieren voornamelijk acceptabel vindt wanneer een dier gevaar vormt

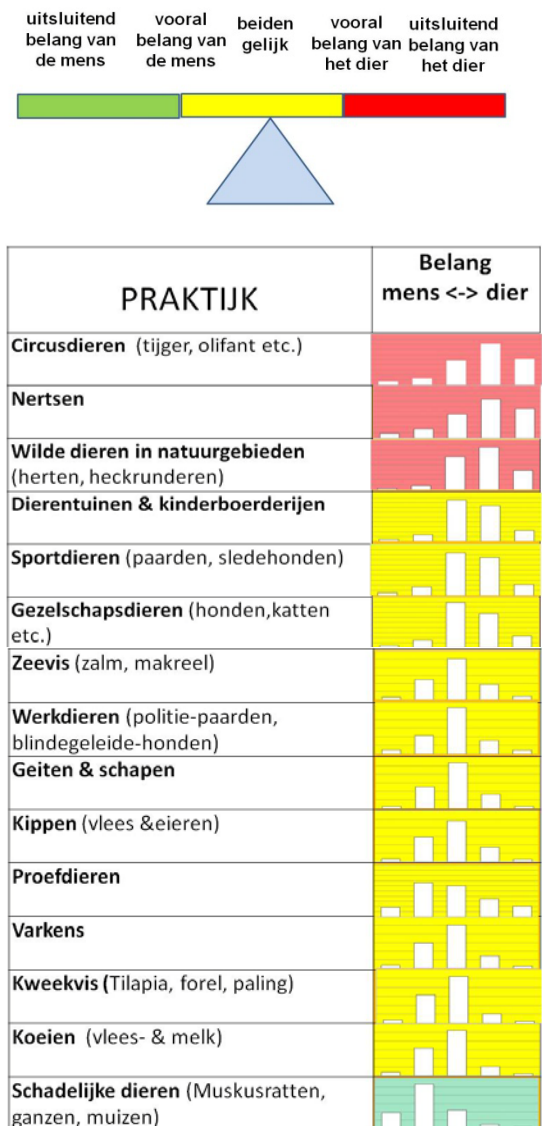
(voor mensen, andere dieren of eigendommen van mensen), maar dat doden ook mag voor voedsel, beheersjacht en voor medicijnonderzoek. De laatste 10 redenen zijn beduidend minder vaak aangekruist. Slechts 2,2% van de respondenten vindt dat dieren om geen enkele reden gedood mogen worden.

Bij deze vraag konden de respondenten zoveel redenen aanvinken als men relevant achtte. Hierbij is het opmerkelijk dat mannen meer redenen aanvinkten dan vrouwen. De top-twee redenen, **ernstig en uitzichtloos lijden**, en **gevaar voor mensen**, liet een gelijke verdeling zien tussen mannen en vrouwen.

3.5 Dilemma belang mens en belang dier per dierpraktijk

Na de keuze van, en reflectie over, positieve en negatieve aspecten van onze omgang met dieren is gevraagd hoe de respondenten over de omgang met dieren in bepaalde dierpraktijken denken. Deelnemers aan de enquête kregen dilemma's voorgelegd om in een vijf-punts-schaal (uitsluitend belang van de mens; vooral belang van de mens; beiden gelijk; vooral belang van het dier; uitsluitend belang van het dier) aan te geven welk belang voor hen zwaarder weegt: het belang van de mens (zoals inkomen, werkgelegenheid en voedsel) of het belang van het dier (zoals welzijn, gezondheid, eigenwaarde).

Figuur 3.8 laat de verdeling van de aantallen respondenten zien over de vijf opties die men kon kiezen. Door de dierpraktijken op volgorde van hun gemiddelde score te leggen ontstaat er een glijdende schaal over de praktijken, van een sterk belang aan de kant van het dier (bovenaan) naar een sterk belang aan de kant van de mens (onderaan). Het merendeel geeft aan dat men bij de dierpraktijken **circusdieren** (bijvoorbeeld leeuwen, tijgers en olifanten), **nertsen** en **wilde dieren in natuurgebieden** (bijvoorbeeld herten, paarden en Heckrunderen) het belang van het dier zwaarder vindt wegen dan het belang van de mens. Men geeft ook duidelijk aan het belang van de mens met betrekking tot **schadelijke dieren** zwaarder te wegen dan het belang van het dier. Met betrekking tot de dierpraktijken productiedieren (**geiten & schapen**, **kippen**, **varkens**, **kweekvis**, **koeien**) vindt het merendeel van de respondenten dat zowel de

Figuur 3.8: Frequentieverdeling per dierpraktijk van de posities die de respondenten hebben gekozen in het dilemma mens vs. dier belang.
 Rood = gemiddelde < 2,5; Geel = 2,5 < gemiddelde > 3,5 ;
 Groen = gemiddelde > 3,5

belangen van de mens als die van het dier in min of meer gelijke mate moeten worden meegenomen in de afweging. Deze opvatting geldt ook voor de dierpraktijken **gezelschapsdieren** en **sportdieren**.

Dierpraktijken die in een middenpositie zitten, waar productiedieren (**geiten & schapen, kippen, varkens, kweekvis, koeien**), **proefdieren, gezelschapsdieren, sportdieren en dierentuin- en kinderboerderijdieren** worden gehouden, worden genuanceerd gewaardeerd. Daarmee zijn deze ook meer dynamisch. Door nieuwe informatie of gebeurtenissen kan die nuance verschuiven naar meer absolute posities.

Stedelingen en vijftigplussers wegen, meer dan dorpelingen en vijftigminners, het belang van de **nerts** zwaarder dan het belang van de mens. Vijftigplussers wegen ook het belang van het **circusdier** zwaarder dan het belang van de mens, maar bij **schadelijke dieren** wegen zij het belang van de mens zwaarder. Vrouwen wegen bij **zeevis, geiten/schapen, gezelschapsdieren, circusdieren** het belang van het dier zwaarder dan het belang voor de mens. Andersom wegen mannen, meer dan vrouwen, bij **schadelijke dieren** het belang van de mens zwaarder dan het belang van het dier.

3.6 Waarom worden dieren waardevol gevonden

Respondenten is gevraagd waarom zij dieren waardevol vinden. Daarbij werden zij gevraagd om 6 punten te verdelen over 13 mogelijke redenen voor hun waardering van het dier. Er konden per

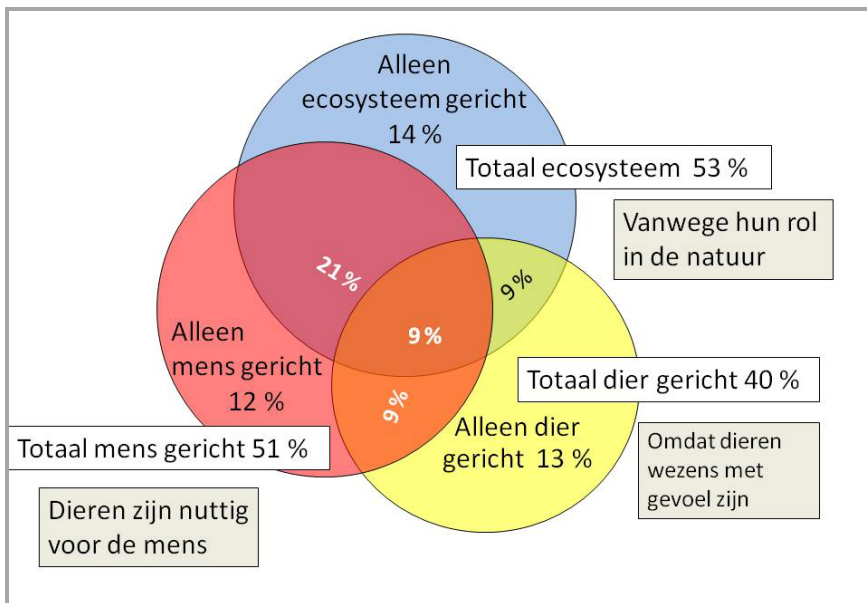
Figuur 3.9: Waardeschikking op basis van het percentage van het totaal aantal toegekende punten per stelling. De stippel-lijn geeft het rekenkundig gemiddelde aan.

stelling meer punten worden toegekend, afhankelijk hoe belangrijk men die vond ten opzichte van de andere stellingen (één stelling 6 punten, twee stellingen 3 punten enz., fig. 3.9).

De twee hoogst scorende redenen zijn redenen die het **nut voor de mens** en **de rol in de natuur** aangeven. De twee daarop volgende redenen geven aan waarom dieren, los van het nut voor de mens en de rol in de natuur, er moreel toe doen, namelijk dieren zijn **onderdeel van de schepping/het geheel** en dieren zijn **wezens met gevoel**. Op plaats 5 staat de houding van de (goede) mens: omdat we om **dieren geven en voor ze willen zorgen**. Tenslotte staat op plaats 6 de waardering voor het **dier als uniek wezen**.

Meer mannen dan vrouwen kozen voor het **nut voor de mens** (m/v: 58/42%), **de rol in de natuur** (m/v: 56/42%) en omdat **dieren biologisch boeiend en interessant zijn** (m/v: 59/41%). Deze laatste optie werd ook meer gekozen door geboren en getogen stedelingen (Stad/Dorp: 57/43%).

Figuur 3.10 illustreert de diversiteit in morele oriëntaties. Iedere stelling (grijze blokken) is door tussen de 40 % en 53% van de 2111 respondenten aangekruist. Een veel kleiner aantal respondenten (12%, 13% en 14%) heeft uitsluitend één van de drie stellingen aangekruist, maar wel weer in een vergelijkbare verhouding. Er zijn ook respondenten die twee van de drie stellingen hebben aangekruist (21%, 9% en 9%). Slechts 9% respondenten hebben alle drie de stellingen aangekruist.

Figuur 3.10: De procentuele verdeling van het aantal respondenten op de stellingen die verwijzen naar het morele belang van mens-dier-ecosysteem (grijze blokken).

3.7 Samenvatting publieksenquête

Uit de publieksenquête springen de volgende resultaten in het oog:

- Iets minder dan de helft (47%) van de respondenten heeft dagelijks contact met dieren, slechts een fractie van de respondenten heeft een professionele relatie met dieren (1%);
- Ongeveer één op de vijf respondenten zegt veel af te weten van dieren (eigenschappen & behoeften (23%) , en omstandigheden van houden in Nederland (17%)) ;
- Meer dan negen op de tien respondenten eten vlees (93%);
- Ongeveer één op de 60 respondenten geeft aan vooral negatieve gevoelens te hebben over het houden van en de omgang met dieren in ons land (1,6%);
- De relatie met het dier ervaart men als de belangrijkste positieve kant (70%);
- Mishandeling en verwaarlozing van dieren worden het meest ernstig gevonden (77%);
- Het stoppen van ernstig en uitzichtloos lijden van dieren ziet vrijwel iedereen als de belangrijkste legitimatie om een dier te doden (94%);
- Volgens ruim acht van de tien respondenten mag een dier ook gedood worden als deze een gevaar vormt voor de mens (84%);
- Bij circusdieren, nertsen en wilde dieren in natuurgebieden vindt het merendeel dat het belang van het dier voor dat van de mens gaat;
- Alleen bij schadelijke dieren vindt het merendeel dat het belang van de mens boven dat van het dier gaat;
- Nut voor de mens en de rol in de natuur wordt door velen gezien als het meest waardevolle aspect van dieren.

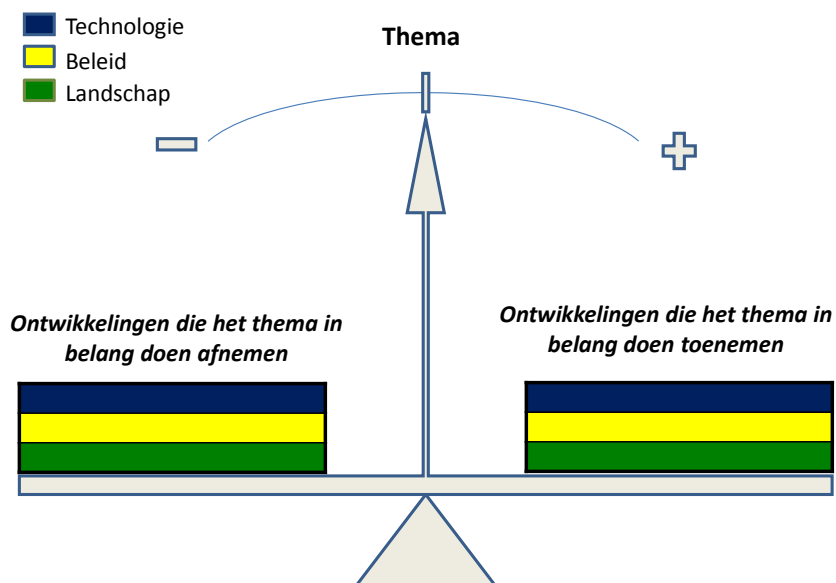
Algemeen kan worden vastgesteld dat het publiek gevoelsmatig sterk betrokken is bij het wel en wee van het dier, maar dat het dier tevens gebruikt wordt voor verschillende doeleinden. Over dit laatste denkt men echter per praktijk verschillend en vooral genuanceerd.

4. Thema's en hun verwachte ontwikkeling

Dit hoofdstuk presenteert de belangrijkste thema's betreffende dieren en onze omgang daarmee. Het zijn momentopnames van onderwerpen die spelen en thema's die medio 2011 belangrijk werden gevonden en hun verwachte ontwikkeling in de komende 20 jaar. Deze thema's zijn voor de overheid relevant bij de ontwikkeling van beleid.

Dit hoofdstuk vormt de weerslag van 19 workshops met deelnemers (experts) uit 25 dierpraktijken. Nadrukkelijk zijn experts gevraagd om tijdens de workshop afstand te nemen van (politieke) belangenbehartiging, om alle aandacht te kunnen richten op het inventariseren van de maatschappelijke discussie over dieren in die praktijk en hoe professionals en publiek daar over denken. De workshops leverden een rijke oogst aan onderwerpen op over het welzijn van dieren en hoe praktijken denken over de omgang met dieren (voor samenvattingen per workshop, zie separate bijlage, via website Athena Instituut te downloaden²⁴)

Figuur 4.1: Visualisatie opzet bij de bespreking van thema's en de verwachting over toekomstige toe- of afname in maatschappelijk belang, gerelateerd aan de drie basiskrachten voor verandering.

Met name is in de workshops onderzocht welke (geclusterde) onderwerpen in de toekomst, tot 2031, stijgers of dalers zouden kunnen worden en welke oorzaken en mechanismen dat versterken.

²⁴ www.falw.vu.nl/nl/onderzoek/athena-instituut

Alle onderwerpen die per workshop aan bod kwamen, zijn vervolgens vergeleken met de onderwerpen uit de andere workshops. Bij overeenkomst zijn die samengebracht onder thema's. Zo is het thema transport in meerdere dierpraktijken een onderwerp. Uit de groepering is een lijst ontstaan van twaalf thema's.

Per thema worden de genoemde argumenten voor de verwachte stijging of daling van het thema besproken. De genoemde redenen zijn waar mogelijk gekoppeld aan de drie basiskrachten voor verandering (technologie, maatschappelijk landschap en beleid).

De door de experts van de dierpraktijken verwachte beleids- en technologische ontwikkelingen, zijn door ons geverifieerd in een workshop met respectievelijk de betreffende beleidsambtenaren van het ministerie van EL&I, en met vertegenwoordigers van onderzoeksscholen van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Het geïntegreerde beeld dat zo ontstaat over een thema in een dynamisch veranderend krachtenveld wordt per thema samenvattend gevisualiseerd conform de weergave in figuur 4.1.

- **Beleid:**
  - Dalend: als ontwikkelingen op EU niveau en/of landelijk (binnenkort) worden geïmplementeerd, worden daarmee oplossingen gegeven voor maatschappelijke problemen die het thema betreffen.
  - Stijgend: wanneer er beleid ontwikkeld wordt dat volgens de experts ongewenst is of wanneer er geen gewenst beleid in opkomst is.
- **Kennis en technologie:**
  - Dalend: als uit ontwikkelingen in onderzoeksprogramma's in de komende 20 jaar de effecten op dierenwelzijn en de omgang met dieren zichtbaar worden en er technische oplossingen in het verschiet liggen voor de maatschappelijke problemen die het thema betreffen.
  - Stijgend: als ontwikkelingen in onderzoeksprogramma's de maatschappelijke problemen die het thema dragen vergroten, of als er niet wordt ingezet op technologische oplossingen voor deze maatschappelijke problemen.
- **Maatschappelijk landschap:**
  - Dalend: als door de trends in demografie, cultuur, economie en milieu, de maatschappelijke problemen die het thema betreffen in belang afnemen dan wel geheel zullen verdwijnen.
  - Stijgend: als door de trends in demografie, cultuur, economie en milieu, de maatschappelijke problemen die het thema betreffen in belang toenemen dan wel als nieuwe trends opkomen.

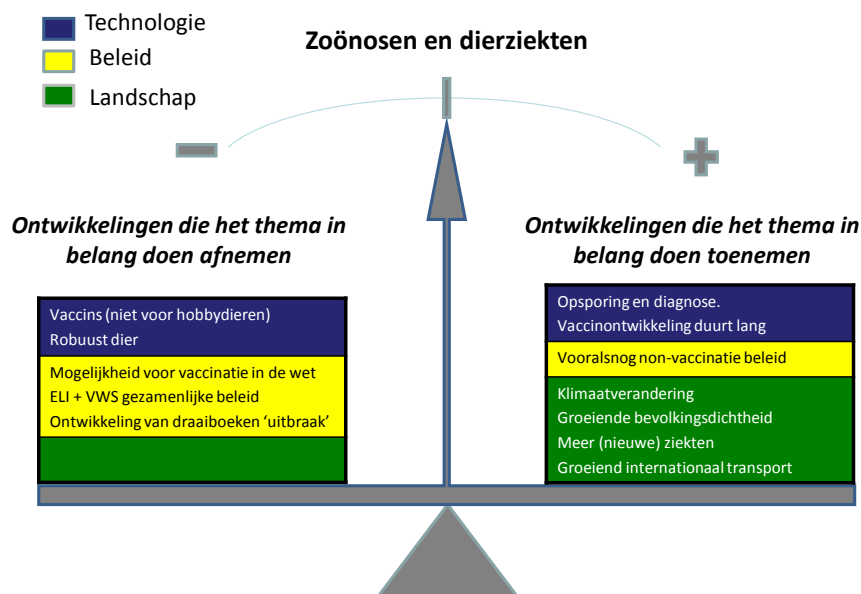
Thema 1: Zoönosen en dierziekten

Het thema **Zoönosen** (infectieziekten die kunnen worden overgedragen van dieren op mensen) en **dierziekten** is veel genoemd binnen de productiedier-, hobbydier- en gezelschapsdierpraktijken en kwam ook aan bod in de workshop over dierentuinen en kinderboerderijen. Binnen dit thema spelen onderwerpen als dreiging voor de volksgezondheid (bijvoorbeeld vogelgriep, Q-koorts, ecto- en endoparasieten, BSE, Lyme, RiftValley Fever), buitenuitloop/weidegang en de kans op besmetting, contact tussen bezoekers en dieren, wettelijke aansprakelijkheid voor gezondheidsschade, maar ook preventieve vaccinatie van dieren in plaats van ruiming, ruimen van gezonde dieren, verspreiding van dierziekten door vervoer, nieuwe stalontwerpen en de ontwikkeling van robuuste dieren. Ook al

zijn er argumenten om zoönosen en dierziekten apart te behandelen, in de discussies met experts worden beide onderwerpen veelal in samenhang besproken.

De experts verwachten dat de aandacht voor dit thema in de toekomst zal stijgen door klimaatverandering en daarmee samenhangende opkomst van nieuwe dierziektes, intensivering van (dier)transport en de groeiende bevolkingsdichtheid waardoor ziektes zich gemakkelijk kunnen verspreiden, zoals bij Q-koorts het geval was. Verschillende beleidsontwikkelingen zijn in gang gezet zoals: preventief beleid (afstandsnormen tussen bedrijven, draaiboeken), gezamenlijk optreden van de ministeries VWS en EL&I (One Health aanpak)²⁵, en investeringen in technologie (vaccinontwikkeling). Deze zullen bijdragen aan een daling van dit thema op lange termijn. Desalniettemin is het de vraag of Nederland op korte termijn een nieuwe dierziekteuitbraak (maatschappelijk) adequaat kan pareren. Onder het huidige EU (en dus ook Nederlandse) non-vaccinatiebeleid voor vogelgriep zullen ruiming van mogelijk gezonde dieren op potentieel besmette bedrijven de enige oplossing blijven²⁶. In de nieuwe Animal Health Law (EU) zijn er echter openingen voor een preventief vaccinatiebeleid. De wetenschappers geven daarnaast aan dat de ontwikkeling van nieuwe vaccins tijd vraagt, en dat de nieuwe opsporingsmethoden meer en vaker dierziekten zullen diagnosticeren. Dit laatste zal wellicht tot meer ruiming (van meer dieren) leiden.

Figuur 4.2: weergave thema zoönosen en dierziekten

Zoönosen en dierziekten kunnen in de toekomst blijven rekenen op grote maatschappelijke aandacht. Beschikbaarheid en toepassing van vaccins houden geen gelijke tred met het optreden van (nieuwe)

²⁵ Brief aan de kamer Stand van zaken aanpak zoönosen. PG/CI-3062932; 18-5-2011 Ministers EL&I en VWS

²⁶ Preventief enten als bestrijdingsmaatregel is al wel mogelijk, maar staat vanwege EU non-vaccinatiebeleid op gespannen voet met markttoegang en export van vee en vlees.

dierziekten. Daar komt bij dat door een groeiende bevolkingsdichtheid en meer internationaal verkeer van mensen en dieren de kans op verspreiding van bestaande ziektes toeneemt. Beleid en technologische ontwikkelingen vormen echter tegenkrachten zodat de problematiek onveranderd blijft.

Thema 2: Preventie van antibioticaresistentie

Het tweede thema heeft betrekking op het gebruik van geneesmiddelen (met name antibiotica) en preventieve maatregelen (zoals toegangssluisen, hygiëne, afstanden, vervoer) om de schade door dierziekten te beperken. Bacteriën en parasieten ontwikkelen resistentie tegen geneesmiddelen. Bij het gebruik van antibiotica zullen bacteriën die ongevoelig zijn voor de antibiotica, en dus overleven, zich sneller verspreiden. Deze nieuwe bacteriestammen vormen niet alleen een gevaar voor de dieren, maar indirect ook een gevaar voor de volksgezondheid omdat ze via verschillende routes (via direct contact, via voedsel of via het milieu) over kunnen gaan van dier naar mens. Het gevaar dreigt dat er mogelijk geen antibiotica meer voorhanden is om bij de mens bepaalde bacteriële infecties te bestrijden. Dit thema komt naar voren bij bijna alle praktijken met productiedieren en ook in de siervispraktijk.

Bij dit thema spelen vergelijkbare onderwerpen als bij zoonosen en dierziekten: resistente bacteriën, bedrijfsrisico, preventieve vaccinatie van dieren, ruimen van gezonde dieren, buitenuitloop/weidegang en de kans op besmetting, verspreiding door vervoer, nieuwe stalontwerpen (ook gesloten megastallen) en de ontwikkeling van robuuste dieren, voorlichting/scholing, dreiging voor de volksgezondheid, en dalende effectiviteit van andere geneesmiddelen vanwege opkomende resistentie, zoals bij ontwormingsmiddelen.

De experts benoemden zowel ontwikkelingen die het thema in de toekomst kunnen doen stijgen, als ontwikkelingen die het thema kunnen doen dalen. In de toekomst zal verhoogde marktcompetitie de schaalvergroting in de veehouderij blijven stimuleren. Het bedrijfsrisico bij een uitbraak wordt daarmee ook groter, waardoor de prikkel blijft bestaan voor enerzijds het problematische (inmiddels verboden preventieve) gebruik van antibiotica, maar anderzijds ook de positieve stimulering van vaccinontwikkeling en andere preventieve beheersmaatregelen tegen dierziekten. Opkomst van internethandel in medicijnen zal het thema in belang doen stijgen.

Beleid en technologie werken aan vermindering van het gebruik van antibiotica en aan de ontwikkeling van preventieve strategieën²⁷. Indien technologie een oplossing voor resistentie bij antibioticagebruik kan bieden, zal dit ruime ondersteuning vanuit de veehouderij krijgen. In het algemeen heeft de medicijnenontwikkeling voor bestaande dierziekten en opkomende dierziekten (zoals Afrikaanse varkenspest en Afrikaanse paardenpest) echter nog een lange weg te gaan. Voor dierziekten zoals Mond- en Klauwzeer, Vogelgriep en Klassieke Varkenspest speelt vooralsnog het EU non-vaccinatiebeleid voor te exporteren vee/vlees²⁸, dat betekent dat de veestapel niet preventief gevaccineerd mag worden, maar noodvaccinatie in een bredere cirkel rond de geïnfecteerde bedrijven wel is toegestaan. In het algemeen komt de relatie tussen vaccinatie tegen dierziekten en

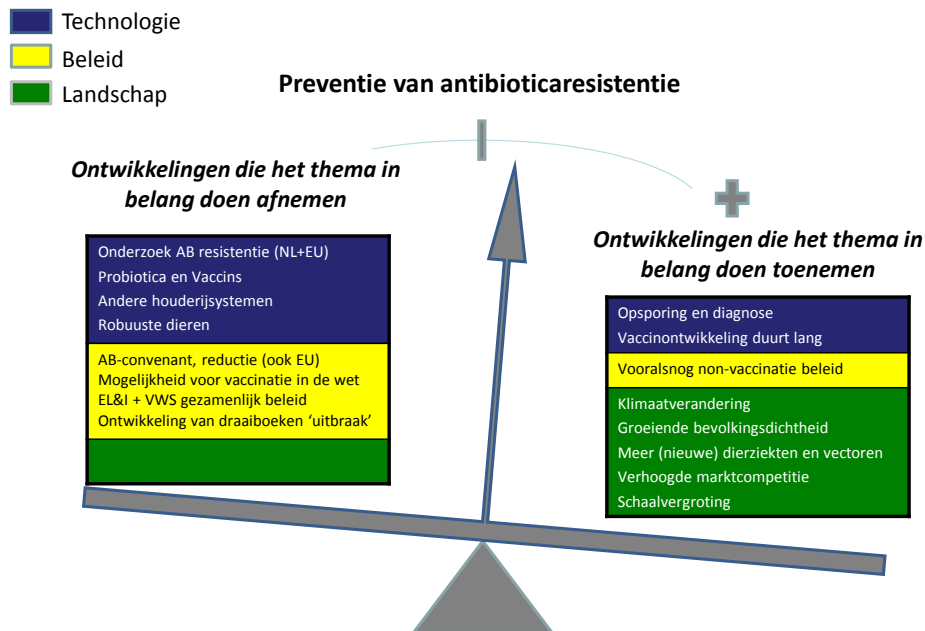
---

²⁷ Kamerbrief over de aanpak van het grootschalige antibioticagebruik in de veehouderij. Min. EL&I 25-11-2011

²⁸ Kamerbrief over het huidige dierziektebestrijdingsbeleid. Min. EL&I 15-7-2011

het verminderd gebruik van antibiotica voort uit het veelvuldig ontstaan van secundaire bacteriële infecties als gevolg van virale aandoeningen.

Voor siervissen komt de urgentie van dit thema vooral voort uit de moeilijk te controleren verkoop aan en gebruik van antibiotica en geneesmiddelen door siervishouders.

Figuur 4.3: weergave thema preventie van antibioticaresistentie

Preventie van antibioticaresistentie zal in de toekomst op meer maatschappelijke aandacht kunnen rekenen. Oplossingen voor resistentieproblemen van ziekteverwekkende organismen en de ontwikkeling van vaccins hebben nog een lange weg te gaan. Vooralsnog blijft de situatie gehandhaafd dat aangifteplichtige en bedrijfsgebonden dierziekten de gezondheid en het welzijn van de veestapel ernstig kunnen bedreigen.

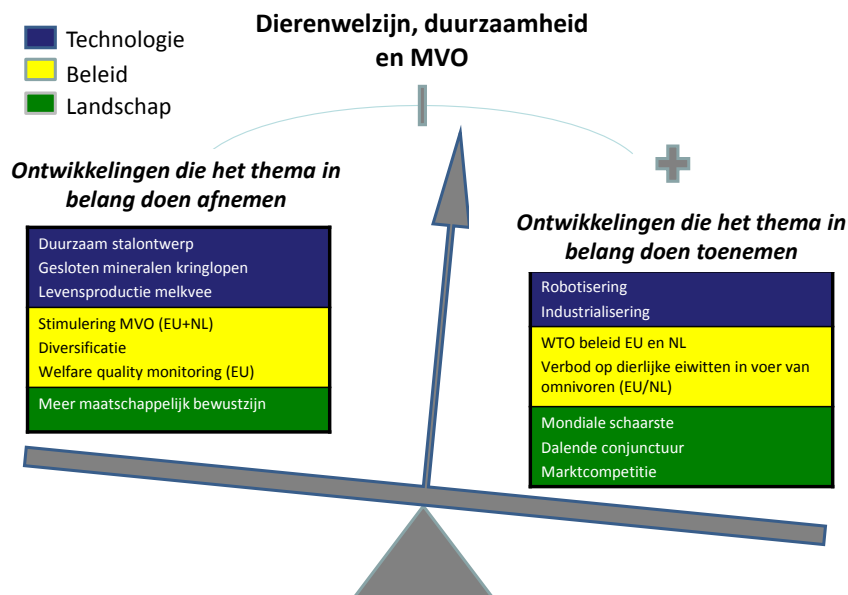
Thema 3: Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO

Dierenwelzijn, duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) zijn morele waarden die in de praktijk met elkaar verbonden zijn (zoals People, Profit, Planet). Dit thema is breed en diepgaand bediscussieerd in alle workshops. Dit thema verwijst naar de verslechterende concurrentie verhouding voor Europese producten ten opzicht van import uit landen die bij hun dierlijke productie lagere of geen dierenwelzijnstandaarden voorschrijven (bijv. Mercosur), maar ook naar de toename aan schaarste van hulpbronnen en de verdere tweedeling tussen arm en rijk.

Door de toegenomen concurrentie staan specifieke welzijnsriteria onder druk als gevolg van onder andere opschaling, megastallen, ingrepen, industrialisering en een toenemende invloed van multinationals en van de retail. Tegelijkertijd wordt vanuit een groeiend maatschappelijk belang van dierenwelzijn en duurzaamheid, maatschappelijk verantwoord ondernemen belangrijker. Dit uit zich in marktsegmentatie, diversificatie, regionalisatie, certificering, transparantie, innovatieve

stalontwerpen en stalverrijking. Voor zowel kweekvis als wilde zeevis is MVO een thema dat zich uit in het beperken van medicijngebruik in kweekvis en verantwoord vissen op zee.

Experts zien dat de maatschappij zich bewuster wordt van dierenwelzijn en duurzaamheid en deze waarden meer belang toedicht. Zij wijzen erop dat MVO wordt gestimuleerd door de Europese en Nederlandse overheid, en dat technologische ontwikkelingen als integraal duurzame stalontwerpen (Het Rondeel en De Plantage voor kippen, De Meent voor koeien en ComfortClass voor varkens) een nieuw perspectief bieden. Desalniettemin verwachten ze dat het belang van dit thema niet zal afnemen, zelfs zal blijven stijgen. Zeker als het WTO beleid van open grenzen niet verandert (en daardoor de concurrentiedruk opvoert) en het mondiale beslag op land en grondstoffen zal toenemen. Opschaling en verdere industrialisering van de productiesectoren lijkt dan onontkoombaar.

Figuur 4.4: weergave thema dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO

De spanning tussen de vele positieve ontwikkelingen op het gebied van dierenwelzijn, duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen, en de ontwikkelingen van de mondiale markt zal de maatschappelijke problematiek over het (on)welzijn van productiedieren in de toekomst verder in belang doen toenemen.

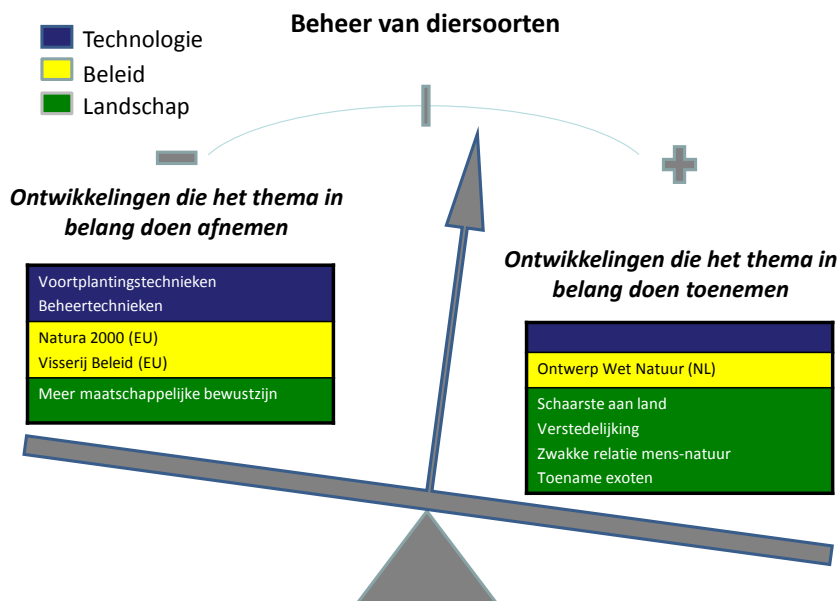
Binnen de technologie wordt wel volop ingezet op verbeteringen van dierenwelzijn, door fokkerij te richten op ‘robuuste dieren’ die minder gevoelig zijn voor ziektes, door duurzame houderijsystemen te ontwerpen en mineralenkringlopen te sluiten. Ook wordt onderzoek uitgevoerd naar de toepassing van ICT en nanotechnologie om het welzijn van individuele dieren beter te kunnen monitoren en meer inzichtelijk te maken. Wetenschappers geven echter aan dat resultaten voor de veehouderijpraktijk pas op lange termijn toepasbaar zullen worden en dat technologie de maatschappelijke aandacht voor het thema niet in de nabije toekomst zal doen dalen. Bovendien kan

een verdere 'robotisering' van het houden van productiedieren het debat rond de mens-dier relatie doen oplaaien, omdat de 'boer' steeds meer verdwijnt en computerprogramma's het gehele veehouderijproces aansturen.

Thema 4: Beheer van diersoorten

Thema vier gaat over het beheer van diersoorten. Algemeen bekend is dat mondiaal het aantal bedreigde diersoorten toeneemt en de biodiversiteit verschaalt door een toenemende landhonger van mensen, het verdwijnen van leefgebieden van wilde fauna en door gebruik van wilde dieren door de mens. Niet alleen bij natuurbeheerders en dierentuinen leeft de kwestie van bedreigde soorten, maar ook hobbydierhouders en gezelschapsdierhouders verwachten dat bepaalde inheemse diersoorten uit Nederland zullen verdwijnen. Het thema beheer van (bedreigde) soorten zal daardoor in belang toenemen. Sommige experts stellen dat zij die nu houders zijn van bedreigde soorten in de toekomst beheerder van die soorten zullen worden.

Binnen dit thema spelen onderwerpen over beheermethoden, zoals beheerjacht, zorg dragen voor een kwalitatief en kwantitatief goede leefomgeving, inrichten en verbinden van natuurgebieden (ecologische hoofdstructuur).

Figuur 4.5: weergave thema beheer van diersoorten

Naast verschuivingen in prioriteiten in natuurbeleid zal het debat over beheer van diersoorten toenemen vanwege de verdergaande verstedelijking, de druk op het beschikbare land en de versnippering van het landschap.

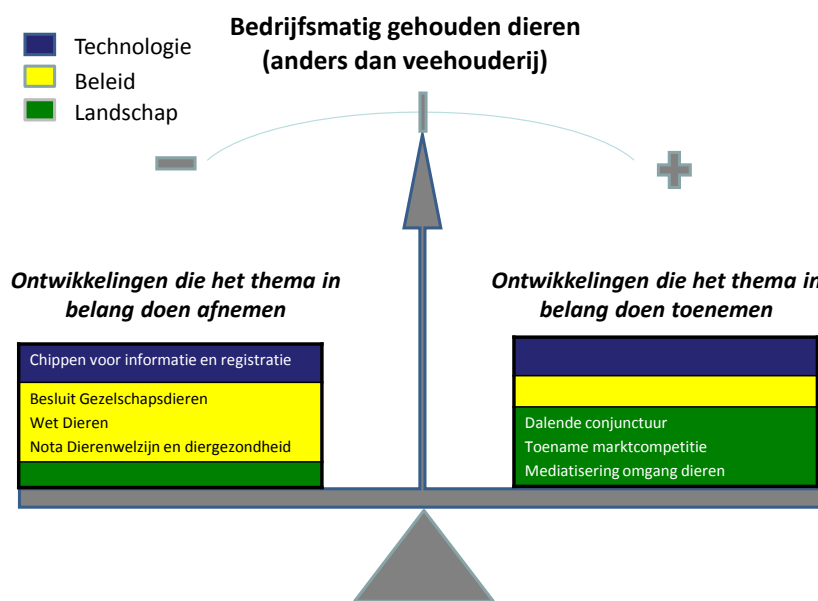
Door de verdergaande verstedelijking en het beslag ervan op de beschikbare ruimte, zal volgens de experts het thema beheer van diersoorten in de natuur onder druk komen te staan doordat het

landschap verder versnipperd en het milieu verder vervuult. Hierbij wordt door de experts aangegeven dat de afstand tussen burgers en natuur groter wordt.

De Europese Habitat richtlijn heeft als doel bedreigde diersoorten te ondersteunen. Ook in de samenleving is men zich bewust van de algemene kwetsbaarheid van soorten. Desalniettemin, geven beleidsontwikkelingen in het Nederlands natuurbeleid en natuurwetgeving geen indicaties voor ondersteunend/anticiperend beleid. De experts observeren in het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet natuur een beweging waarin economische belangen meer gewicht krijgen. Op het gebied van zeevisserij ligt in het nieuwe Gemeenschappelijk Visserij Beleid (EU) het zwaartepunt wel bij natuurbelangen.

Thema 5: Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij)

Dieren worden niet alleen binnen de veehouderij bedrijfsmatig gehouden. Dieren voor verkoop aan particulieren, in opvangcentra, asielen, pensionstallen, maneges, dierentuinen en circussen worden eveneens bedrijfsmatig gehouden. Voor veel van deze praktijken bestaan geen duidelijke (welzijns)normen. Dit geldt ook voor het trainen en inzetten van service-dieren (werkdieren) zoals blindengeleidehonden, politiepaarden etc.

Figuur 4.6: weergave thema bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij)

Als gevolg van stringenter beleid zal de problematiek rond bedrijfsmatig houden van dieren (anders dan veehouderij) op de lange termijn in belang afnemen. Vooralsnog zal echter de operationele invulling van normen en toezicht op de uitvoering van het beleid, gelet op de maatschappelijke kritiek op vermaak, de nodige beleidsinzet blijven vragen.

Thema vijf betreft de bedrijfsmatige omgang met dieren buiten de veehouderij met daarin onderwerpen als handhaving, regulering en zelfregulering en veelal het gebrek aan kwaliteitseisen en kwaliteitssystemen voor het houden en gebruiken van deze dieren.

Dit thema zal volgens de experts in belang toenemen, omdat enerzijds in de markt de commercialisering van niet-productiedieren zal toenemen en anderzijds de kritiek op het houden van dieren voor vermaak groeit. Bovendien vragen toenemende eisen aan kwaliteit en veiligheid aanzienlijke investeringen die de financiële ruimte voor het welzijn en de gezondheid van dieren beperkt. Daarnaast zullen spanningen rondom dit thema toenemen door mediatisering en de zichtbaarheid van het gebruik van deze dieren in de publieke ruimte.

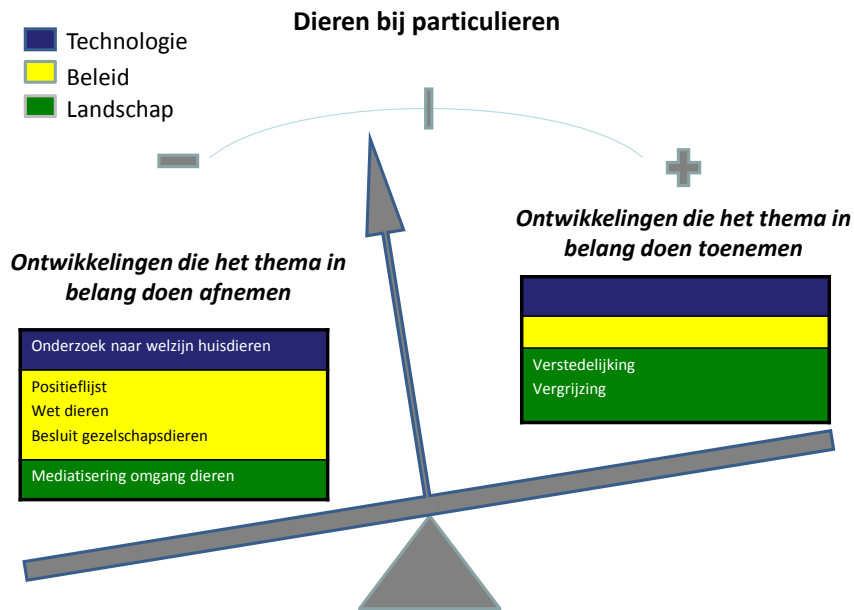
Het beleid zet in op normering binnen het Besluit Gezelschapsdieren en op strengere handhaving. Op EU- en nationaal niveau wordt inspanning geleverd op dit gebied in bijvoorbeeld de Nota Dierenwelzijn en diergezondheid en de Wet Dieren. Beleid en onderzoekers geven aan dat de nadere operationele invulling van de normen op de politieke agenda zal blijven staan. De experts op het gebied van gezelschapsdieren geven aan dat een effectieve aanpak van welzijnsschade pas kan beginnen als er een identificatieplicht (chiplicht) voor gezelschapsdieren geldt.

Thema 6: Dieren bij particulieren

Dit thema betreft de aantasting van dierenwelzijn door het onverantwoord houden van dieren door particulieren zoals bij gezelschapsdieren en hobbydieren, inclusief paarden en schapen. Binnen dit thema gaat het om onderwerpen als solitair houden van sociale dieren, obesitas, verwaarlozing en onverantwoord fokken door particulieren. Daarnaast speelt het aanschaffen van dieren in een impuls of als hype of modeaccessoire een rol. Het onderwerp ingrepen bij dieren, zoals castreren, steriliseren en couperen van oren/staarten lijkt minder te spelen, omdat dit adequaat geregeld is. Particulieren zijn voor ingrepen afhankelijk van veterinaire kennis en kunde.

Dit thema zou volgens de experts in belang kunnen stijgen doordat er meer houders komen, wat in het maatschappelijk landschap toegeschreven kan worden aan de trends van verstedelijking en vergrijzing. Binnen verstedelijking speelt het leeftempo van de moderne burger waarbij het huisdier te weinig aandacht dreigt te krijgen. Te weinig adequate aandacht speelt ook binnen de vergrijzing, waar vergeetachtigheid, verwardheid en afname in mobiliteit door ouderdom onbedoeld het welzijn van het dier kan schaden. In dit kader is er aan de Universiteit van Utrecht een onderzoek gestart om de aard en omvang van de problemen bij huisdieren in kaart te brengen.

Anderzijds zal het thema in de toekomst dalen door de groeiende status van het dier met name in de media. Dit heeft tot gevolg dat welzijnsschade bij dieren een steeds groter onderwerp wordt met een zelfregulerend effect als gevolg. Vanuit het beleid (EL&I) wordt aan een positieflijst gewerkt, die aangeeft welke (zoog)dieren door particulieren in een normomgeving gehouden mogen worden. Ook is in de Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid (2012) aangegeven dat wordt ingezet op het verhogen van de naleving van bestaande dierenwelzijnsregelgeving en op het tegengaan van mishandeling en verwaarlozing (144 Redt een Dier). Ook geven experts aan dat de Wet dieren en het Besluit gezelschapsdieren positieve invloed zullen hebben op de daling van dit thema, mits handhaving adequaat geregeld wordt.

Figuur 4.7: weergave thema dieren bij particulieren

Door een stringenter beleid, door betere richtlijnen voor het verantwoord omgaan met dieren in de particuliere omgeving en door een groeiend aandeel dierhouders dat verantwoordelijkheid kent en neemt, zal de problematiek van het houden van dieren door particulieren op de lange termijn in belang afnemen.

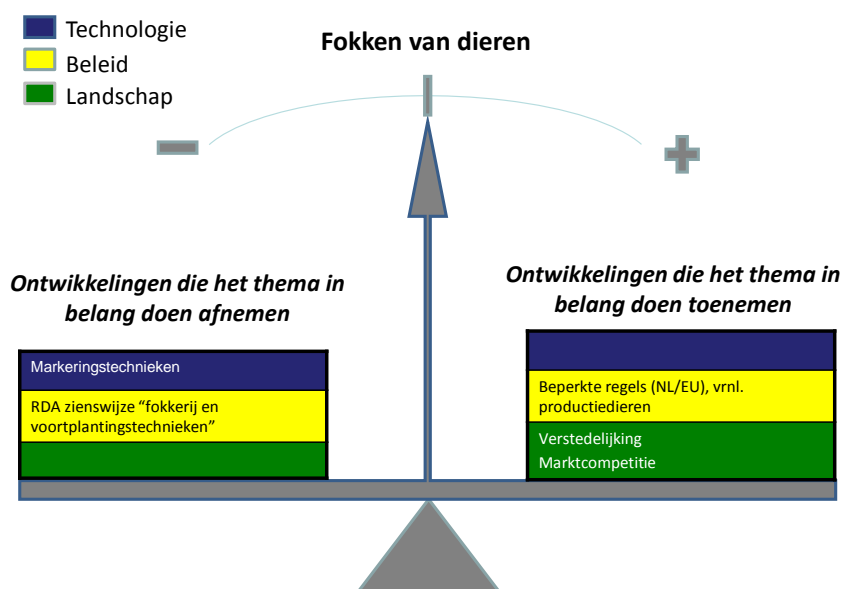
Thema 7: Fokken van dieren

Thema zeven betreft het fokken en kweken van rassen. In het bijzonder die fokpraktijken waarbij erfelijke gebreken of schadelijke raskenmerken ontstaan, bijvoorbeeld als gevolg van inteeltproblematiek. Fokken heeft als doel bepaalde kenmerken of eigenschappen van het dier terug te laten komen in een volgende generatie, of deze te verbeteren en te versterken. Het gaat hierbij met name om eigenschappen met betrekking tot schoonheid, prestatie en productie. Indien het garantstellen of verbeteren van eigenschappen gepaard gaan met schade aan de gezondheid en het welzijn van het dier, dan spreken we van ‘fokproblemen’. Fokproblemen ontstaan door schadelijke erfelijke afwijkingen in vorm en/of functie als gevolg van overtypering en éénzijdige selectie. Een bijkomend probleem is het ontstaan van zogenaamde “surplusdieren”, dieren die doorgaans gedood worden omdat ze niet aan de gestelde eisen voldoen.

Bekend zijn fokproblemen bij honden, met name bij minirassen, en ademhalingsproblemen bij extreme vormen van kortsnuitigheid (brachycephalie). Fokproblemen treden echter ook op bij katten, siervissen, vogels, schapen en konijnen en knaagdieren. Daarnaast valt binnen dit thema ook de op productiedoelen gerichte fokkerij met gezondheids- en welzijnsproblemen als gevolg van eenzijdige selectie op bijvoorbeeld groeivermogen (vleeskuikens), toomgrootte (fokvarkens) en melkproductie (melkkoeien).

Experts verwachten dat het thema in belang zal stijgen als gevolg van erfelijke afwijkingen door fok en inteelt die de komende jaren frequent om aandacht zullen vragen. Verstedelijking, als exponent van cultuur, lijkt een markt te bieden voor huisdieren die specifiek voldoen aan lifestyle gerelateerde eisen (kleur, grootte, onderscheidend vermogen). Dit zal de handel in bijzondere huisdieren doen toenemen. Vanuit technologie en beleid, zowel Nederlands als EU, worden er volgens experts vooralsnog weinig substantiële inspanningen gepleegd om de fokproblemen te reduceren²⁹.

Figuur 4.8: weergave thema fokken van dieren

Door een spanning tussen de groeiende vraag naar dieren met specifieke (productie of uiterlijke) kenmerken en de beperkte mogelijkheden om via beleid, technologie en zelfregulatie te voorkomen dat er ontsporingen in de fokkerij ontstaan, zal het fokken van dieren ongewijzigd politieke aandacht blijven vragen.

Wel zijn er ontwikkelingen die het thema in belang kunnen doen dalen. Een daarvan is het recente voorstel van de RDA in de zienswijze 'Fokkerij en voortplantingstechnieken' (2010). Hierin bepleit de RDA het gebruik van een afwegingsmodel voor fokkerij en voortplantingstechnieken, waarmee de onderliggende ethische vraag in hoeverre je dieren aan onze behoeften en belangen mag aanpassen, kan worden beantwoord. Daarnaast zijn er initiatieven vanuit de productiedierensector (Initiatiefgroep Duurzame Fokkerij) en zijn er voorlichting en bewustwordingsactiviteiten van het Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren (LICG). De technologische ontwikkelingen op het gebied van fok bij productiedieren (marker assisted breeding) zouden een deel van het probleem op

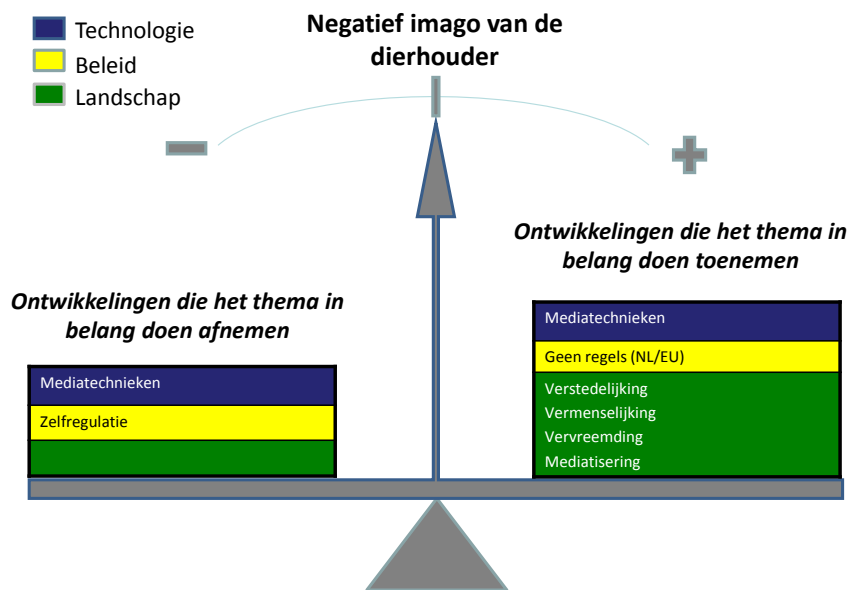
²⁹ Op basis van de "Fokkerijbrief" van staatssecretaris Bleker (27 sept. 2011, ref. 232049) aan de Tweede Kamer kan de hier beschreven waarneming van de experts met betrekking tot de huidige beleidsinzet in twijfel worden getrokken.

termijn kunnen doen verminderen, omdat foklijnen met een hoge kans op problemen kunnen worden herkend en uitgesloten. De snelle vooruitgang in DNA technieken zullen op termijn betaalbare analyses voor gezelschapsdieren opleveren en daarmee meer mogelijkheden geven voor bijsturing van het fokbeleid.

Thema 8: Negatief imago van de dierhouder

Het achtste thema stelt in bredere zin de omgang met dieren aan de kaak. Dit thema, dat in alle dierpraktijken, van gezelschapsdier, werkdier tot productiedier en dieren voor vermaak werd besproken, betreft het – al dan niet terecht - negatieve imago van professionele dierhouders.

Professionele dierhouders voelen zich volgens experts in toenemende mate gewantrouwd en ervaren een stijging in kritiek van burgers op het houden van dieren. De experts geven aan dat dit komt omdat in het publiek een kennistekort heerst over de biologie van dieren en de dierhouderij maar ook vervreemding van de natuur en vermenselijking van het dier worden als oorzaken gezien.

Figuur 4.9: weergave thema *negatief imago van de dierhouder*

Als gevolg van veranderingen in het maatschappelijk landschap is er sprake van een groeiende vervreemding van de professionele dierpraktijken en vermenselijking van het dier. Media spelen hier op in door incidenten in het publieke debat in te brengen. Het belang van de problematiek rond het negatieve imago van de dierhouder zal daardoor in het maatschappelijke aandachtveld ook op de lange termijn gelijk blijven.

In dit thema is de maatschappelijke landschapstrend 'verstedelijking' leidend en in het bijzonder de groeiende afstand tussen stad en platteland, waardoor stedelingen vervreemd raken van de praktijk van (productie)dieren en minder bekend zijn met dierlijk gedrag.

Daarnaast heeft mediatisering een belangrijke invloed op het imago van professionele dierhouders. Door de oriëntatie op kijkcijfers en concurrentie om de aandacht van de kijker hebben de media meer aandacht voor incidenten dan voor wat dagelijks goed gaat. Via de moderne sociale media worden incidenten snel verspreid en zal de kritische toon vanuit de samenleving zich gemakkelijk voortzetten.

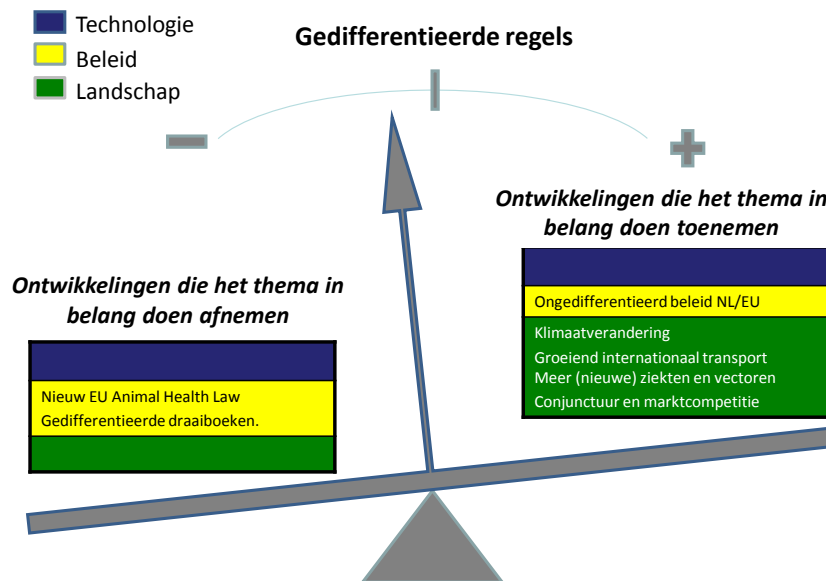
De nodige initiatieven voor zelfregulering (kwaliteitsborging, certificering) komen vanuit de dierhouders niet van de grond. Experts verwijten hun organisaties gebrek aan autoriteit, samenhang en daadkracht, waardoor kritiek uit de samenleving en media te weinig weerwoord krijgt. Experts geven aan dat professionele dierhouders meer gebruik moeten maken van de media. Sommige experts pleiten voor strengere wettelijke regulering met handhaving voor het houden van dieren, terwijl anderen in de overheidsbemoediging juist een bevestiging zien van de vermeende misstanden.

Thema 9: Gedifferentieerde regels

Thema negen betreft de regelgeving voor professionele dierhouders waarmee ook niet-professionele dierhouders te maken krijgen. Zo moeten hobbyhouders van landbouwhuisdieren voldoen aan eisen die ook gelden voor productiedieren op het gebied van identificatie en registratie. Maar ook dierentuinen (uitwisseling van dieren tussen dierentuinen) en gezelschapsdierenhouders (regels voor bijvoorbeeld hondentransport belemmeren hondensport door particulieren, terwijl regels zijn gericht op bedrijfsmatige houders) geven aan dat de ongedifferentieerde regels hen belemmeren.

Onderwerpen die binnen dit thema spelen zijn 'oorflappen' (voor identificatie en registratie), problemen rond het transport van dieren en het bouwen van een schuilplek (dit valt onder professionele stalbouw en Ruimtelijke Ordening). Tevens speelt het verbod op preventieve vaccinatie van landbouwhuisdieren, ook die als hobbydier gehouden worden, met gevaar voor ruiming bij een dierziekte-uitbraak in de directe nabijheid.

Het thema wordt volgens de experts aangedreven door harmonisatie van Europese regelgeving, de groeiende kans op dierziekten door klimaatverandering en groei van internationaal transport, het economische belang van de veehouderij die differentiatie van regelgeving in de weg staan. De overheid werkt aan differentiatie van beleid dat opgenomen is in draaiboeken, en er is afstemming tussen professionele en niet-professionele houders en de overheid gaande over verdere mogelijkheden voor differentiatie. De verschillende experts verwachten dat de aandacht voor dit thema door afstemming en differentiatie van beleid dan ook zal dalen.

Figuur 4.10: weergave thema gedifferentieerde regels

Door differentiatie van beleid in afstemming met professionele en niet-professionele houders zal het thema gedifferentieerde regels op de korte en middenlangetermijn in maatschappelijke belang afnemen.

Thema 10: Welzijn van dieren tijdens transport

Het thema welzijn van dieren tijdens transport speelt naast in de hobbydierenpraktijk (o.a. transport naar/van tentoonstellingen) vooral in de productiedierenpraktijken.

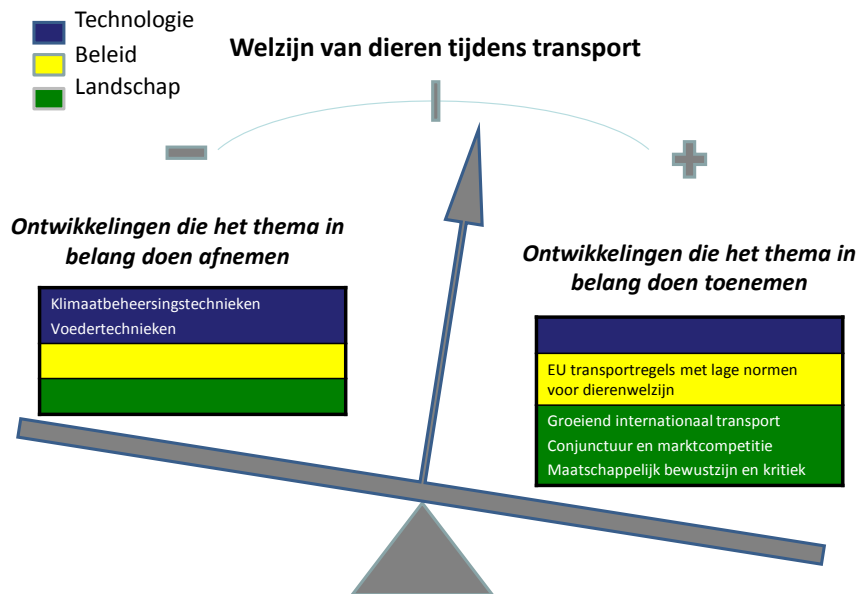
Dierenbeschermingsorganisaties staan, gezien de welzijnsaantasting, kritisch tegenover transport van dieren in het algemeen en tegenover het transport van dieren over een lange afstand en van wrak vee³⁰ in het bijzonder.

Experts verwachten dat door differentiatie binnen de veehouderijketens in fok-, vermeerderings-opfok- en afmest- en legbedrijven omwille van hogere specialisatie, kwaliteitsborging en kostenbeperking, transport door een groeiende Europese marktcompetitie intensiever zal worden. Kennisintensieve schakels in de keten zijn lucratiever en passen in de Nederlandse kennis-, verwerking- en handelsinfrastructuur. Kennisextensieve activiteiten passen daarentegen beter buiten Nederland. Daardoor neemt transport toe: wel fokken van biggen, maar afmesten vleesvarkens elders; wel afmesten van vleeskalveren, maar import van kalveren van buiten Nederland.

De experts verwachten dat het thema in aandacht zal dalen door EU regulering en eigen technologische investeringen in vrachtwagens op gebied van klimaatregeling en voeding tijdens transport. De verwachte aanscherping van EU regulering voor diertransport gaat echter niet door. In

³⁰ Vervoer van wrak vee is bij de wet verboden.

het licht van een verdere toename in internationale transporten van dieren over de weg en in combinatie met een dalende conjunctuur waardoor er weinig financiële ruimte is voor technologische ontwikkelingen en innovatie van welzijnsvriendelijke vrachtwagens, is het de vraag of deze inschatting van een dalend belang wel juist is. Daarnaast neemt de maatschappelijke kritiek toe doordat men zich meer bewust wordt van de welzijnsbeperking voor dieren tijdens transport.

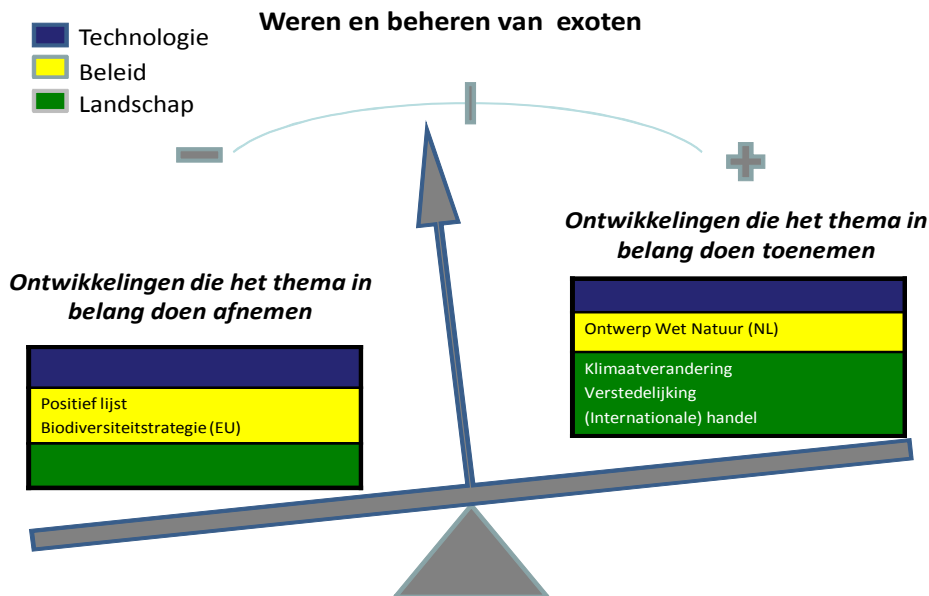
Figuur 4.11: weergave thema *welzijn van dieren tijdens transport*

Door een verdere toename van het internationale transport van dieren zal de problematiek rond het welzijn van dieren tijdens transport bij uitblijvende regulering en bij gebrek aan technologische vernieuwing op de lange termijn kunnen blijven rekenen op groeiende aandacht vanuit de samenleving en de media.

Thema 11: Weren en beheren van exoten

Dit thema betreft de exotenproblematiek. Hier gaat het om ongewenste/invasieve soorten die geweerd en bestreden moeten worden, en als het niet anders kan beheerd. Exoten zijn uitheemse soorten die als gevolg van menselijk handelen (opzettelijk of per ongeluk) in een nieuw leefgebied terecht zijn gekomen, waar ze van oorsprong niet thuishoren. Ze kunnen inheemse soorten bedreigen en zoönosen veroorzaken. Bekende voorbeelden zijn de halsbandparkiet, de muskusrat, de grijze eekhoorn, de Amerikaanse brulkikker en de tijgermug. Soorten die op eigen kracht, bijvoorbeeld in verband met de klimaatverandering, vanuit hun oorspronkelijk gebied in een nieuw leefgebied komen, worden niet als exoten beschouwd.

Onderwerpen die binnen dit thema spelen zijn: jacht op exoten in de natuur en het onverantwoordelijke gedrag van exotenbezitters om dieren te laten ontsnappen. Bijkomend probleem is dat sommige exoten niet geschikt zijn om te houden en dat veel houders over te weinig deskundigheid beschikken.

Figuur 4.12: weergave thema weren en beheren van exoten

Als gevolg van de toenemende vraag naar bijzondere dieren en door de toename van internationaal verkeer zal het weren en beheren van exoten op de korte termijn onveranderd aandacht blijven vragen. Op de lange termijn zal het thema door implementatie van beperkende regelgeving in belang afnemen.

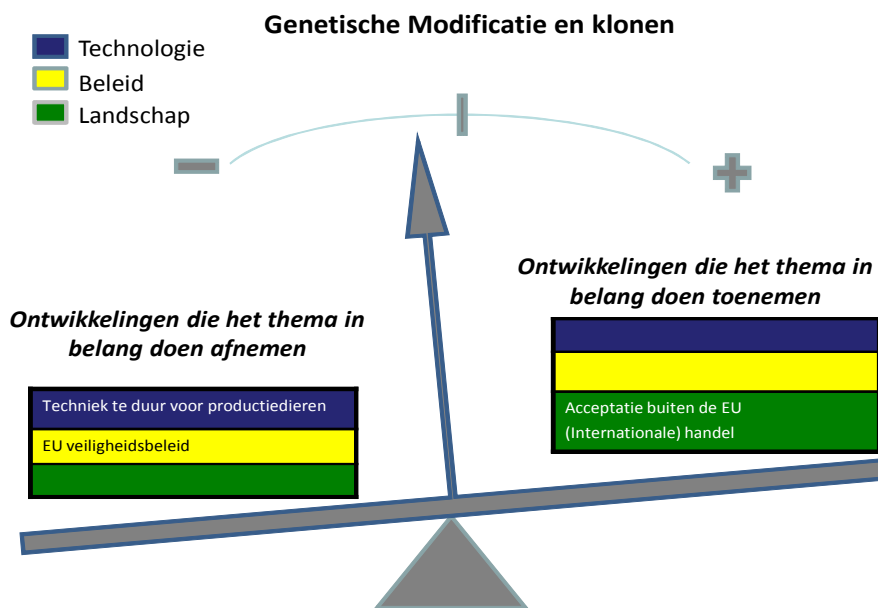
De experts verwachten dat dit thema in aandacht zal stijgen. Sturende kracht achter deze stijging is de vergrootte toestroom van exoten als gevolg van de vraag naar dieren die bijzonder zijn en specifiek voldoen aan de behoefte van houders om zich te onderscheiden (zie ook thema 7 Fokken van dieren) en door de toename van internationaal transport. Als gevolg van klimaatverandering kunnen deze soorten zich bij vrijlating of ontsnapping blijvend in ons land vestigen. Beleid zet met de ontwikkeling van de positieflijst voor zoogdieren (alleen voor gehouden exoten) in op preventie en tracht langs deze weg te voorkomen dat gevaarlijke en potentieel invasieve exoten worden aangeschaft. Daarnaast mogen exoten bejaagd worden op basis van de Biodiversiteitsstrategie (EU). Het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet natuur geeft aan Gedeputeerde Staten (GS) voor wat betreft preventie, bestrijding en beheer van exoten vergelijkbare bevoegdheden als voor het beheer van de in het wild levende dieren. Daar bovenop kan de Minister, na overleg met GS, ook invasieve soorten aanwijzen waarvan het noodzakelijk is dat de stand tot nul wordt teruggebracht. De maatschappelijke kritiek op de concrete uitvoering van de beheerstechnieken zoals bejaging blijft, vergelijkbaar met beheer van natuurlijk voorkomende soorten, ook voor exoten gelden. Het afschieten van aabare of anderszins gewaardeerde exoten zal echter periodiek tot publiek verzet kunnen leiden.

Thema 12: Genetische modificatie en klonen

Het laatste thema betreft genetische modificatie en klonen van dieren. Genetische modificatie is nu vooral gericht op biomedisch onderzoek. Onderwerpen die binnen dit thema echter ook spelen zijn

het (in de toekomst) kloneren van (eigen) huisdieren³¹, het genetisch aanpassen van productiedieren en de introductie van trendy dieren (bijv. lichtgevende vissen). Genetische modificatie vindt veel plaats bij proefdieren in verband met biomedisch onderzoek en blijft een thema, omdat de techniek genetische modificatie veel dieren vergt en niet diervriendelijk is. Daarnaast is de welzijnsstatus van het gemodificeerde dier vaak onduidelijk³². Ook spelen ethisch bedenkingen rondom de aantasting van de integriteit van het dier en het spelen voor God een rol.

Volgens de experts is de aansturende kracht achter een stijging van dit thema de mondialisering van de handel. Buiten Europa is GM bij dieren minder omstrede. De techniek wordt daar meer toegepast en GM-dieren meer verhandeld.

Figuur 4.13: weergave thema genetische modificatie en klonen

Door een restrictief ‘nee, tenzij’ beleid en door het ontbreken van economische drijfveren om bij productiedieren op grote schaal genetische modificatie toe te passen, zal het belang van genetische modificatie in de maatschappelijke aandacht verder afnemen. Een toename is alleen incidenteel te verwachten naar aanleiding van uitwassen.

Europa heeft momenteel een stand veiligheidsbeleid voor het maken, houden en in het milieu brengen van GM dieren, maar de handhaving van dit beleid zou met particuliere import van GM-dieren uit het buitenland wel meer onder druk kunnen komen staan. Nederland heeft daarnaast specifiek beleid op het gebied van GM dieren met betrekking tot gezondheid, welzijn en ethiek.

³¹ Strikt genomen is dit geen genetische modificatie, maar het onderwerp wordt door experts wel in de GM-context besproken.

³² De Commissie Biotechnologie bij Dieren heeft overigens ervaren dat het merendeel van de GM-dieren weinig welzijnsproblemen kent.

Experts geven aan dat productiedieren vooralsnog in Nederland niet genetisch worden gemodificeerd, omdat dit in vergelijking tot gerichte fokprogramma's economisch geen voordeel zou opleveren.

Box 4.1. Dierproeven

Dit thema is weliswaar niet in het voorliggende praktijkenonderzoek opgenomen, maar is door de auteurs uit eerder onderzoek³³ overgenomen en voor de volledigheid in Denken over dieren ingevoegd. Anders dan de dieren die in de overige praktijken door de mens worden gebruikt, is niet het ministerie van EL&I, maar het ministerie van VWS verantwoordelijk voor het welzijn van proefdieren. In het onderzoek in opdracht van EL&I is de dierproevenpraktijk dan ook niet opgenomen.

In de komende 10-jaar zullen de bekende discussiepunten van het dierproefdebat regelmatig worden belicht: kritiek op lijden van dieren in proeven, nut en noodzaak van de dierproeven en stagnatie bij de invoering van alternatieven voor proefdieren. Beleid voor verplichte dierproeven lijkt gevangen te zitten in een moeizame weg via European Medicine Agency (EMA) en de Europese Pharmacopoe om de door onderzoekers voorgestelde alternatieven te accepteren. Eind 2011 heeft de minister van VWS het 'Actieplan dierproeven en alternatieven' met extra budget voor humanere en vervangende proeven aangeboden aan de Tweede Kamer³⁴. De op handen zijnde EU implementatie van de richtlijn Dierproeven³⁵ beoogt meer openheid te geven aan het publiek over nut en noodzaak van de uitgevoerde dierproeven.

De invloed van de megatrends verstedelijking, vergrijzing en mediatisering zal het debat niet verminderen. Verstedelijking geeft een verdergaande vervreemding van het instrumentele gebruik van dieren, vergrijzing genereert een vraag naar meer kennis over het menselijke brein, en mediatisering leidt tot eigen communities van gelijkgestemden buiten de traditionele kennisinstellingen om. Wetenschappelijke experts in het veld verwachten dat *de dierproeven enerzijds zullen toenemen* als gevolg van het Europese programma om de toxiciteit van een groot aantal bulkchemicaliën precies vast te stellen (REACH programma, start 2007), veiligheid- en werkingstesten voor nieuwe nanomaterialen, afnemende acceptatie in de politiek voorgezondheidsrisico's en grote investeringen in biomedisch onderzoek (Topsectoren beleid Life sciences & health). *Anderzijds zal het aantal dierproeven kunnen afnemen*, door meer aandacht voor systematische review, kritische periodieke doorlichting van routinematige dierproeven, o.a., ten aanzien van de relevantie van de dier- en proefopzet. In dit verband worden in internationaal verband nieuwe onderzoekstrategieën ontwikkeld voor risicobeoordeling van bioactieve stoffen, geneesmiddelen en vaccins. *Vervanging van dierproeven* door de inzet van ongewervelde organismen, wordt verwacht door de ontwikkeling van immuno-chemische en fysisch-chemische technieken om beter stoffen in dieren en mensen te traceren of in medicijnen te controleren, bioinformatica modellen, slachthuismateriaal, weefselkweek, menselijke vrijwilligers, kweek van testweefsels uit humane stamcellen, en toepassing vanuit de systeembioïologie.

Echter vergrijzing en de groeiende inzet op veroudering- en hersenen- en gedragonderzoek, doet ook de behoefte groeien voor apenproeven, zolang daar geen alternatieven voor gevonden worden. Het zelfde geldt voor producten vanuit innovatieve gebieden zoals nanotechnologie, biologicals, enhancements en voedingssupplementen in verband met life style. De vraag is of de alternatieve methodieken op tijd erkend en beschikbaar zullen zijn.

³³ Cock Buning, T de, Brom F, Jonge F de, Arentshorst M, Hartman L, Huiden, S van, Jong R de, Ploeg J van der (2010) Maatschappelijke trendanalyse dierproeven, VU (<http://www.zonmw.nl/nl/programmas/programma-detail/dierproeven-begrensd-iii/vrij-2/>)

³⁴ Minister van VWS (2011) "Reactie n.a.v. het Algemeen Overleg Dierproeven, 8 december 2011; Kenmerk VGP/3097932,

³⁵ De Europese richtlijn 2010/63/EU betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doelen worden gebruikt.

4.1 Samenvatting

De bundeling van de thema's uit de 19 workshops en de ordening naar 12 overkoepelende thema's geven een beeld van hoe experts uit de verschillende dierpraktijken denken over dieren. De thema's verwijzen alleen naar een complex van samenhangende onderwerpen uit de dierpraktijk en niet naar de waardeoordelen van de individuele experts. Weergegeven zijn dus de thema's *waarover* door experts wordt gesproken, zonder dat is aan gegeven *hoe* (waardeoordelen) experts er over denken. Tevens laten de resultaten zien hoe experts de toekomst inschatten voor het maatschappelijk belang van het thema. In tabel 4.1 wordt een overzicht gepresenteerd.

Uit het overzicht valt op te maken dat de dierpraktijken een palet van thema's kennen die anno 2011 spelen en waarvan 4 thema's in de toekomst tot 2031 in belang zullen toenemen, 4 thema's stabiel belangrijk blijven en 4 thema's in belang afnemen. Zichtbaar wordt dat de verwachtingen van toename van het belang uit het maatschappelijk landschap komen en de afname in belang verwacht wordt door ontwikkelingen in beleid en technologie.

In het volgende hoofdstukken zullen de resultaten van de publieksenquête en de workshops met elkaar worden vergeleken en bediscussieerd.

Tabel 4.1: Overzicht Thema's en Krachten

Thema	Krachten	Maatschappelijk Landschap	Beleid	Technologie	Dalen	Stijgen	Kracht bepaling
1) Zoönosen en dierziekten		Klimaatverandering Bevolkingsdichtheid Nieuw ziekten Meer transport	Non-vaccinatiebeleid. Betere draaiboeken	Vaccin ontwikkeling Robuuste dieren	↓	↑	Daalt rond 2031 door technologie Stijgt door trends in maatschappelijk landschap bij elke uitbraak.
2) Preventie van antibioticaresistentie		Klimaatverandering Bevolkingsdichtheid Marktcompetitie	Non-vaccinatiebeleid Verminderd AB-gebruik Meer convenanten en EU regels	Alternatieven voor AB Betere opsporing en diagnose		↑	Daalt rond 2031 door technologie Stijgt tot 2031 door trends in maatschappelijk landschap
3) Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO		Mondiale schaarste Dalende conjunctuur Marktcompetitie Maatschappelijk bewustzijn	Tegenstrijdig beleid WTO en MVO	Duurzame stalontwerp Robotisering Industrialisering		↑	Stijgt door trends in maatschappelijk landschap
4) Beheer van diersoorten		Landschaarste Verstedelijking Toename exoten	Tegenstrijdig beleid Wet Natuur vs. de habitatrichtlijn en de vogelrichtlijn	Betere beheertechnieken		↑	Stijgt door trends in maatschappelijk landschap
5) Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij)		Marktcompetitie Mediatisering	Regulering door Wet Dier en Nota Dierenwelzijn	Informatie en registratietechnieken	↓	↑	Daalt rond 2031 door beleid Stijgt door trends in maatschappelijke landschap
6) Dieren bij particulieren		Verstedelijking Vergrijzing	Regulering o.a. Positieflijst en Wet Dier	Onderzoek welzijn huisdieren	↓		Daalt door beleid
7) Fokken van dieren		Verstedelijking Marktcompetitie	Handhaving problematisch	Genetische markeringstechnieken	↓	↑	Blijft stabiel hoog
8) Negatief imago van de dierhouder		Verstedelijking Vergrijzing Vervreemding Mediatisering	Zelfregulatie of centrale regulatie	Mediatechnieken	↓	↑	Blijft stabiel hoog
9) Gedifferentieerde regels		Klimaatverandering Meer (nieuwe) ziekten Marktcompetitie	Uitwerking gedifferentieerd beleid		↓		Daalt door beleid
10) Welzijn van dieren tijdens transport		Groeiend intern. transport Marktcompetitie Maatschappelijke bewustzijn	Stagnerende EU regels			↑	Stijgt door trends in maatschappelijk landschap
11) Weren en beheren van exoten		Verstedelijking Klimaatverandering (Internationale) handel	Regulering bestrijding Positieflijst		↓		Daalt door beleid
12) Genetische modificatie (GM) en klonen		Acceptatie buiten EU (Internationale) handel	Veiligheidsbeleid inclusief ethische toetsing in werking	Techniek te duur	↓		Blijft laag door beleid

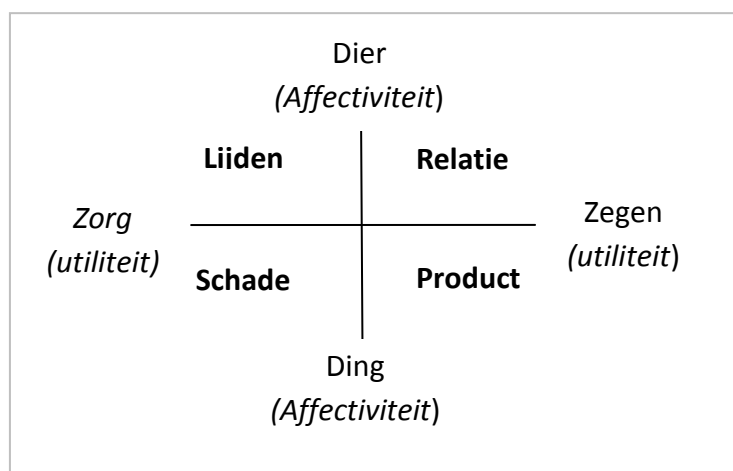

5. Conclusies en discussie: Denken over dieren

De resultaten van de publieksenquête en de workshops worden in dit hoofdstuk met elkaar in verband gebracht. Uit die analyse komt een beeld van thema's en verwachtingen die in de maatschappij relevant worden gevonden. Hier kan de overheid, conform de aanbeveling van de RDA, zich de komende tijd/jaren op richten. De combinatie van de resultaten uit de publieksenquête en de workshops is nodig, omdat beleid zich niet alleen moet richten op wat experts uit de dierpraktijken aangeven, maar ook op de maatschappelijke waardering van de omgang met dieren.

Algemeen bevestigt het onderzoek het breedgedragen inzicht dat men in het dier zowel de relationele als de nutsaspecten waardeert, samengevat in: Dier en Ding en Zegen en Zorg.

Aan de hand van de vier velden van affectiviteit-utiliteit diagram (fig 5.1) relateren wij hieronder het publieksonderzoek aan het praktijkenonderzoek. Zoals in hoofdstuk 2 is vermeld, wordt het affectiviteit-utiliteit diagram verder geoperationaliseerd met de omgangsvelden *relatie* en *lijden*, respectievelijk subjectief ervaren positief en negatief effect voor de mens als resultaat van het diergebruik. De velden *product* en *schade* staan voor respectievelijk een geobjectiveerd positief of negatief effect voor de mens als resultaat van het diergebruik.

Figuur 5.1: velden binnen het houden van dieren

5.1 Koppeling publieksenquête en dierpraktijkenonderzoek

Uit de publieksenquête blijkt dat het veld *relatie als* belangrijkste wordt beschouwd. De meeste positieve aspecten in de omgang met dieren zijn gericht op de relatie mens-dier, en wel vanuit de beleving van de mens. Dieren geven liefde, warmte en gezelligheid (70%), zijn belangrijk voor de emotionele ontwikkeling van kinderen (59%) en kunnen ouderen en gehandicapten van dienst zijn om hun leven te veraangemen (57%). Deze opvattingen raken ook het thema 'dieren bij particulieren'. De mens-dierrelatie is het meest intensief bij het houden van gezelschapsdieren, werkdieren (blindgeleidehonden, sportpaarden en circusdieren) en hobbydieren. Waarden als vrijheid, plezier en welbevinden spelen hier een belangrijke rol. Maar in de relatie met het dier staan ook waarden als respect voor het dier en zorgen voor het dier centraal.

Het publiek spreekt zich ook uit over de *product* kant van het dier, ofwel over het positieve aan het dier als ding. Respondenten geven zelf aan beter bekend te zijn met de eigenschappen en behoeftes van dieren, dan met de economische kant van het houden van dieren. Dier als bron van gevarieerd

voedsel (46%) en kennis, verwondering en inspiratie (39%) en bron van economische belang (38%) worden door grote delen van het publiek belangrijk gevonden. De helft van het publiek vindt het acceptabel dat dieren gedood worden voor voedsel (51%). Deze delen van het publiek zitten in het veld *product* op een lijn met de veehouderijpraktijk. In veel thema's blijkt deze wenselijkheid van het product toch problematisch: Thema's als 'Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij)', 'Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO', 'Negatief imago dierhouder', 'Fokken van dieren' en 'Genetische modificatie en klonen' worden problematisch gevonden wanneer de economie leidend is. Welvaart, kennis, gezondheid, vakmanschap zijn de corresponderende morele waarden.

Aan de kant van het Dier vallen de negatieve aspecten van onze omgang met dieren onder het veld *lijden*. Het publiek zet dieren mishandeling/verwaarlozing op de hoogste plaats (77%) en lijkt de 5 vrijheden van Brambell daarmee te ondersteunen. Maar binnen het veld *lijden* vallen ook de publieke opvattingen over het 'ruimen van gezonde dieren' (45%), 'opkomst van megastallen' (35%), 'krappe en saaie huisvesting' (35%) en 'transport over lange afstanden' (32%). Hoewel het publiek niet precies weet in welke mate het welzijn van het dier in de aangegeven situatie wordt aangetast, is een gedeelte er wel bij betrokken. In dit verband wordt het doden van een dier zondermeer geaccepteerd als het dier uit zijn uitzichtloze lijden kan worden verlost (94%). De verbinding met de praktijken ligt in thema's als 'Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO', met daaraan direct gekoppeld 'Welzijn en transport'. De praktijken zijn bewust van en gevoelig voor de publieke percepties en het is binnen de praktijken een breed gedragen opvatting dat publieke signalen serieus genomen moeten worden. Zorgen die de praktijken hebben aangaande het thema 'Imago van de Dierhouder' zijn hieraan gekoppeld. Welzijn, gezondheid van het dier zijn in het kader van 'lijden' belangrijke morele waarden. Hieronder vallen ook zorgen die mensen hebben aangaande de natuurlijkheid van het dier, zeker als het gaat om (door)fokken.

Het veld *schade* speelt in de publieke opvatting een belangrijke rol. Gezondheidsrisico's is de tweede op de lijst van negatieve aspecten van het houden van dieren. Dieren mogen dan ook gedood worden als zij een gevaar zijn voor de mens (55%). Naast de eigen gezondheid vindt 51% dat het dier gedood mag worden wanneer deze schade toebrengt aan eigendommen, particulier en algemeen. Beheersjacht (31%) wordt door een deel van het publiek in zekere mate geaccepteerd en ook het verdelgen van ongedierte. De koppeling met de praktijken ligt ten eerste bij 'Zoönosen en dierziekten' omdat het een direct gezondheidsrisico voor de mens kan opleveren. Daaraan verbonden zien de praktijken in dat koppelsgewijze toediening van antibiotica enerzijds schade aan dieren en producten kan voorkomen maar anderzijds ook schade aan de menselijke gezondheid kan veroorzaken. Zeker als er sprake is van resistentieontwikkeling. Binnen de praktijken is schade aan eigendommen ook een onderwerp dat zich uit in het gebrek aan verschillende handhavingsregels. Bijvoorbeeld voor het voorkomen en beheersen van dierziekten en schade die exoten kunnen aanrichten aan Nederlandse natuur. Schade correspondeert met morele waarden als gezondheid, veiligheid en het bezit van eigendom.

In tabel 5.1 zijn de resultaten van het publieksonderzoek en van het praktijkenonderzoek binnen de gedefinieerde velden *relatie*, *product*, *lijden* en *schade* op overzichtelijke wijze gekoppeld aan de diverse onderliggende morele waarden.

Tabel 5.1: Overzicht van de koppeling van resultaten van publieks- en praktijkenonderzoek

	Publiekswaardering (positief/negatief) van dieren	Publiekslegitimatie voor doden van dieren	Problematische thema's in dierpraktijken	Onderliggende morele waarden
Relatie	1 ^e pos Dieren geven liefde, warmte en gezelligheid 2 ^e pos Emotionele ontwikkeling kinderen 3 ^e pos Hulp ouderen /gehandicapten		6) Dieren bij particulieren	Vrijheid Welbevinden / plezier Zorgen voor Respect
Product	4 ^e pos Gevarieerd vlees, melk en eieren 5 ^e pos Bron voor kennis 6 ^e pos Economisch belang vee en vis	3 ^e voedsel 7 ^e medicijnenonderzoek	3) Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO 5) Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij) 7) Fokken van dieren 8) Negatief imago dierhouder 12) Genetische modificatie en klonen	Welvaart Kennis Gezondheid Vakmanschap
Lijden	1e neg Mishandeling /verwaarlozing 3 ^e neg Ruimen van gezonde dieren 4 ^e neg Opkomst van megastallen 5 ^e neg Krappe en saaie huisvesting 6 ^e neg Transport over lange afstand	1 ^e uitzichtloos lijden	3) Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO 8) Negatief imago dierhouder 10) Welzijn van dieren tijdens transport 4) Beheer van diersoorten	Welzijn Gezondheid Natuurlijkheid Integriteit
Schade	2 ^e neg Gezondheidsrisico's mens	2 ^e gevaar voor de mens 4 ^e schade aan objecten 5 ^e gevaar voor andere dieren 6 ^e beheersjacht	1) Zoönosen en dierziekten 2) Preventie van antibioticaresistentie 9) Gedifferentieerde regels 11) Weren en beheren van exoten 4) Beheer van diersoorten	Gezondheid Veiligheid Eigendom Integriteit

6. Denken over dieren en de signalen voor bestuur en politiek

De publieksenquête laat een momentopname zien van de maatschappelijke opvattingen over onze omgang met dieren en de achterliggende de publiekswaarden rond de zomer van 2011. De groepsinterviews met experts van 19 praktijken benoemden de onderwerpen die in hun praktijk rond de omgang met dieren bediscussieerd worden. Sommige onderwerpen zullen op termijn opgelost worden, andere zullen nog geruime tijd op de voorgrond blijven. We hebben ook de wetenschappers van Wageningen UR gevraagd waar hun bijdrage aan kennis en technologie de komende jaren zal liggen. Tenslotte hebben we beleidsmakers van EL&I gevraagd naar de bestuurlijke aandachtsvelden.

De vraag wat bestuur en politiek aan deze inzichten heeft, trachten wij te beantwoorden door de discrepanties tussen de gevonden publiekswaarden en verwachtingen van praktijkexperts te interpreteren aan de hand van de volgende vier vragen:

- 1) Hoe verdeeld is het Nederlandse publiek in haar ethische uitgangspunten? Welke posities leiden tot dilemma's in politieke discussies?
- 2) Waar wijkt overheidsbeleid af van de verwachtingen van de dierpraktijken?
- 3) Zijn er thema's die bestuurlijk moeilijk oplosbaar zijn?
- 4) Is er gezien de veelvoud aan waardeposities wel één dierenbeleid gewenst?

6.1 Ethische uitgangspunten van het Nederlandse publiek

De mens bepaalt welke wezens onderwerp zijn van morele reflectie. De een legt het gewicht bij de mens zelf (antropocentrisch), de ander breidt dat uit tot het dier (zoocentrisch) en weer anderen achten het ecosysteem fundamenteel beschermwaardig (ecocentrisch).

Figuur 3.10 liet zien dat in totaal 39% (= 14% + 13% + 12%) van de respondenten een positie inneemt (alleen mens-, dier- of ecosysteemgericht) die niet wordt gedeeld met de andere twee posities. Het betreft hier dus een aandeel van ca. 40% en dat is substantieel, waarbij de verhoudingen tussen mens- dier- of ecosysteemgericht redelijk evenwichtig zijn.

Max Weber (1864-1920), de grondlegger van de bestuurswetenschap, benadrukte reeds rond 1900 dat beleidvorming, naast bezig te zijn met de vraag naar aanvaardbaarheid en draagvlak (legitimiteit), de kwaliteit van beleid moet onderbouwen door de redelijkheid (rationaliteit) te verdedigen. Hierbij worden drie typen van onderbouwingen onderscheiden: *doelrationaliteit*, *causale rationaliteit* en *waarderrationaliteit*. Bestuurlijke besluitvorming met betrekking tot dieren en houden van dieren is duidelijk met betrekking tot doelen en middelen (*doelrationaliteit*: in verband met bijvoorbeeld bestrijding van dierziekten) en ook met betrekking tot oorzaak en gevolg redeneringen (*causale rationaliteit*: in verband met bijvoorbeeld natuur- en beheerbeleid). Minder aandacht lijkt er te bestaan voor de onderbouwing van beleid vanuit normatieve posities (*waarderrationaliteit*), als verantwoording waarom een gekozen waardeperspectief een ander waardeperspectief zou moeten overrulen.

Gezien de gevonden waardepluraliteit rond dieren en onze omgang met hen, verdient een inhoudelijke waardediscussie een prominentere plaats in de bestuurlijke beleidsbepaling³⁶. Gezien de bovenstaande gelijkheid in verdelingen van posities tussen mens, dier en ecosysteem perspectieven ligt hier overigens ook een legitimiteitsvraag met betrekking tot draagvlak.

6.2 Andere verwachtingen bij praktijk over beleid

De overheid volgt al vele jaren een beleid dat gericht is op internationaal kostprijsleiderschap en prijsconcurrentie³⁷. Dit heeft in het verleden geresulteerd in intensieve veehouderij. Naast deze inzet wordt de laatste jaren ingezet op Maatschappelijke verantwoord ondernemen (MVO) door inkomsten (profit), milieu aspecten van natuur en dier (planet) en mensenrechten (people) in een onderneming te blanceren. Gebaseerd op de Toekomstvisie duurzame veehouderij (januari 2008) stelt de overheid zich als doel dat de veehouderij in Nederland zich in 2023 moet hebben ontwikkeld tot een in alle opzichten duurzame veehouderij met een breed draagvlak in de samenleving. Deze veehouderij produceert met respect voor mens, dier en milieu, waar ook ter wereld. Voor de omgang met dieren betekenen de drie PPP strevingen, meer aandacht rond de boerderij voor het welzijn van de dieren en bescherming van kwetsbare natuur. In die zin heeft het politieke duurzaamheidsbeleid de agenda voor dierenwelzijn onderwerpen geopend.

De ondernemer ziet zich in het huidige maatschappelijke landschap in een spagaat komen tussen de groeiende dierenwelzijnswensen van de stedelijke burgers en de meerkosten die de investeringen vergen. Wijffels (2001) sprak in dat verband van een veehouderij die enerzijds moet voldoen aan de maatschappelijke eisen van een hoogontwikkelde stedelijke omgeving en anderzijds aan de condities van een internationale markt die vraagt om een zo laag mogelijke prijs.

De huidige economische recessie beperkt aanzienlijk de experimenteer ruimte, zowel bij de professionele dierhouder, als bij de voedselverwerkende industrie, de supermarkten en de consumenten. Afstappen van duurzaamheid, MVO of anderszins diervriendelijk management (thema 3) is echter geen optie want de maatschappelijke kritiek op het imago van de dierhouder (thema 8) blijft voortbestaan. Tegelijkertijd zorgen de open grenzen voor een concurrentie met dierlijke producten uit lage lonenlanden. Professionele omgang met dieren op de boerderij en in de visserij is door de ontwikkelingen in het maatschappelijk landschap (recessie, mondialisering, verstedelijking, individualisering) in een onoplosbaar dilemma terecht gekomen. De keuze voor het welzijn van het dier wordt immers afgestraft met een verminderde profit en geringere overlevingskansen van de veehouder of visser. Andersom wordt de keus voor high tech welzijn in bijvoorbeeld de door het Innovatienetwerk voorgestelde 'varkensflat'³⁸ afgestraft door de maatschappij met het verwijt dat veehouder het respect voor het dier (planet) verliest. Welke waarden de professionele dierhouder ook zal volgen, delen van de maatschappij zullen daar altijd kritiek op hebben, maatschappelijke organisaties, consumenten of banken.

---

³⁶ Slob, M en J. Staman, pleiten onlangs voor een deugdelijk debat over overtuigingen en waarden waar het problemen betreft waarbij sprake is van een grote mate van dissensus. Slob, M en J. Staman, 2012. *Beleid en het bewijsbeest – Een verkenning van verwachtingen en praktijken rond evidence based policy*. Den Haag, Rathenau Instituut.

³⁷ Wijffels, H. (2001). *Toekomst voor de veehouderij : agenda voor een herontwerp*

³⁸ Dit ontwerp onderscheidt zich van wat in het publieke debat "megastal" wordt genoemd o.a. doordat het uitgaat van een inpandige slachterij waardoor transport van levende dieren tot een minimum wordt teruggebracht.

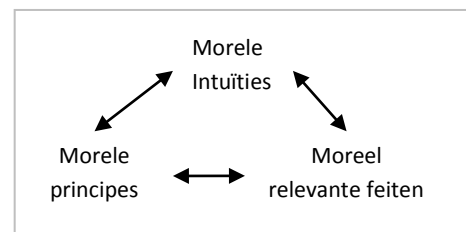
De hoop van de veehouders is gericht op de overheid die hen zal ondersteunen met innovaties in de productieketen als landbouwtechnologie om stalontwerpen, robotica en rassen te ontwikkelen die dierenwelzijn, milieu en inkomsten duurzaam veiligstellen. Het beleid is er echter op gericht om het initiatief en de verantwoordelijkheid hiervoor steeds nadrukkelijker bij de topsector Agro&Food te leggen, waarbij de overheid ontwikkelingen faciliteert en ondersteunt.

6.3 Zijn er bestuurlijk moeilijk oplosbare thema's?

Wij signaleren twee vormen van bestuurlijke problemen. Ten eerste, de thema's waar de praktijk experts van hebben aangegeven dat deze in de maatschappelijke discussie gaan stijgen of onder spanning gaan staan. Hier zou beleid en politiek op kunnen anticiperen. Ten tweede, kan men zich afvragen welke van de thema's bestuurlijk moeilijk of makkelijk zijn aan te pakken.

Wat betreft de voorspelde stijgers en dalers binnen de problematische thema's zijn er vier thema's die in belang gaan toenemen, vier thema's die onder spanning staan en vier thema's die in belang gaan afnemen. Deze thema's worden vanuit een bestuurlijk perspectief hieronder nader geanalyseerd.

Binnen de normatieve ethiek refereert men vaak aan het reflectief evenwichtmodel (fig. 6.1) om te onderstrepen dat een doordachte ethische afweging zich rekenschap geeft van de morele principes/waarden en de moreel relevante feiten (naast de morele intuïtie). Reflectie is nodig omdat binnen ethische thema's verschillende principes en waarden tegelijk om voorrang strijden en verscheidene feiten maar betrekkelijk hard of relevant zijn.

Figuur 6.1: Reflectief evenwicht model voor morele oordeelsvorming

Ook binnen bestuur en politiek spelen feiten-waarden discussies. In een democratisch stelsel streven de politieke partijen immers verschillende legitieme waarden na en kiest beleid in deze pluraliteit waardegestuurd, zoals bijvoorbeeld voor liberale (individuele vrijheid en autonomie) of sociale (gelijkheidsprincipe) beleidsoplossingen. Het bestuurskundig model van Hisschemöller en Hoppe³⁹ kan gebruikt worden om in te schatten of een complex beleidsprobleem met de meest optimale bestuurlijke strategie wordt aangepakt. De complexiteit van een probleem kan worden geanalyseerd aan de hand van de mate van overeenstemming over feiten en waarden. Dit resulteert in vier typen van beleidsproblemen met elk een specifieke strategie om het onderwerp bevredigend op te lossen (zie tabel 6.1).

Wanneer de door de praktijken aangedragen 12 thema's in het kwadrant van Hisschemöller en Hoppe worden geplaatst, is het niet verbazend dat deze voor het merendeel terechtkomen in de meest problematische linker bovenhoek (ongestructureerde problemen genoemd).

³⁹ Hisschemöller, M. and Hoppe, R. (1995). Coping with intractable controversies: The case for problem structuring in policy design and analysis. *Knowledge and Policy: The international Journal of Knowledge Transfer and Utilization* 8 1995-1996: 40-60.

Tabel 6.1 *Beleidstrategieën in feiten-waarden conflicten*

	Geen overeenstemming over waarden	Wel overeenstemming over waarden
Geen overeenstemming over feiten	Ongestructureerd probleem beleid als leren Dit is de meest complexe optie van een feiten-waarden spanning. Betrokkenen zijn het niet eens welke waarden het belangrijkste zijn en welke feiten wel of niet als argument tellen. Inzet van regelgeving, zal hier tegen het zere been van nagenoeg alle betrokkenen zijn. De meest vruchtbare beleidstrategieën is die van 'lerend beleid'. De overheid stimuleert overleg, discussie en reflectie onder de betrokken partijen. Dit resulteert in bottom-up guidelines, labels, en convenanten.	beleid als onderhandelen Ook hier geldt dat top-down regelgeving averechts zal gaan werken. Hier is echter geen probleem met de waarden die nagestreefd worden, wel met de concrete invulling, bijvoorbeeld wat is dierenmishandeling precies? De overheid onderhandelt met de verschillende partijen over de criteria en komt tot een compromis.
Wel overeenstemming over feiten	beleid als verzoener Wanneer in deze situatie top-down regelgeving wordt afgekondigd zal er een waardendiscussie ontstaan over de juiste uitgangspunten. Verwaarlozing is geconstateerd en ernstig, maar gaat het om straffen van dierenmishandeling (strafrecht) of opvoeden van eigenaars (privaatrecht)? Hier past een duidelijke regie rol van de overheid om partijen tot elkaar te brengen (geen uitsluitingen) onder de overheid.	Gestructureerd probleem beleid als regelgever In dit geval liggen alle percepties van de betrokkenen op een lijn, en kan men volstaan met duidelijke definities, afbakeningen: inzet regelgeving en handhaving.

Alle vier de stijgende thema's gaan over problematisch omgang met dieren in de professionele context. Welke spanningen in waarden en feiten spelen hier en is er gekozen voor lerend beleid met de betrokkenen die andere waarden voorstaan?

Thema's die in belang toenemen	Redenen voor stijging
Thema 2 Preventie van antibioticaresistentie	Klimaatverandering, Bevolkingsdichtheid, Marktcompetitie
Thema 3 Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO	Mondiale schaarste, Dalende conjunctuur, Marktcompetitie, Maatschappelijk bewustzijn
Thema 4 Beheer van diersoorten	Landschaarste; Verstedelijking, Toename exoten
Thema 10 Welzijn van dieren tijdens transport	Groeiend internationaal transport; Marktcompetitie; Maatschappelijke bewustzijn

De kern van deze vier stijgende thema's is de dier-ding tegenstelling in waardeperspectieven. Groeperingen in onze maatschappij die met een relationeel en zorg perspectief naar de bedrijfsmatige omgang met dieren kijken, leggen ook andere normen en criteria op als het gaat om waarden als welzijn (integriteit van het dier, natuurlijk gedrag ten opzichte van afwezigheid van ziekte of stalhygiëne).

Het thema 3 Dierenwelzijn, duurzaamheid en MVO, kent grote tegenstellingen (product versus welzijn) die door de praktijk ook als problematisch worden ervaren om te verenigen. Het beleid faciliteert hier gedeeltelijk met een lerend beleid waar ook kritische maatschappelijke groepen

vanuit het “dier” perspectief deelnemen. Hieruit zijn constructieve convenanten en labels (sterren systeem van de Dierenbescherming) voortgekomen, waarin men streeft naar win-win oplossingen.

De thema's 2 (Preventie van antibioticaresistentie) en 4 (Beheer van diersoorten) daarentegen worden meer als een technische probleem gezien. Deze beleidsaanpak houdt weinig rekening met de diversiteit aan dier-waarden, en loopt het gevaar regelmatig maatschappelijke en politieke kritiek te ontmoeten, zolang het dierperspectief niet in de beleidsopties wordt meegenomen.

Thema 10 Welzijn van dieren tijdens transport, is onderdeel van het Nederlandse exportbeleid, waarbij Nederland internationaal voornamelijk “dier als ding” perspectieven tegenkomt. Zolang in dat beleid het perspectief van “dier als subject” niet volwaardig participeert in lerend beleid zal dit dossier weinig voortgang boeken, en met het eigen beleid (topsectoren) om de minder kennis intensieve schakels in de vleesproductie naar lage lonen landen te verschuiven, zal Nederland zelf een van de grootste transporteurs worden van jong vee.

Thema's onder spanning	Redenen voor stijging	Redenen voor daling
Thema 1 Zoönosen en dierziekten	Klimaatverandering, Bevolkingsdichtheid, Nieuwe ziekten, Meer transport	Vaccinontwikkeling, robuuste dieren
Thema 5 Bedrijfsmatig gehouden dieren (anders dan veehouderij)	Marktcompetitie, Mediatisering	Wet Dieren, Nota Dierenwelzijn en diergezondheid, Informatie- en registratietechnieken
Thema 7 Fokken van dieren	Verstedelijking, Marktcompetitie	Technologie van genetische markers
Thema 8 Negatief imago van de dierhouder	Verstedelijking, Vergrijzing, Vervreemding, Mediatisering	Zelfregulatie of centrale regulatie

Drie problematische thema's staan onder invloed van krachten vanuit het maatschappelijke landschap die deze thema's op de politieke agenda doen stijgen, maar er zijn tegelijk ook ontwikkelingen in beleid en technologie die een oplossing kunnen bieden, althans dat is de verwachting van de praktijk experts. Bij deze drie thema's heeft de burger een directer belang, respectievelijk als slachtoffer van een zoönose (thema 1) als consument (thema 7) en als aanjager (thema 8).

Het thema 1 Zoönosen en dierziekten, gaat ook het publiek aan omdat zij potentieel slachtoffer van dierziekten kunnen worden, zoals bleek tijdens de uitbraak van Q-koorts bij geiten. Alhoewel in de publieksenquête 83 % aangeeft dat dieren gedood mogen worden wanneer zij een gevaar voor mens opleveren, vindt 45% van het publiek dat de overheid niet mag overgaan tot preventief ruimen van *gezonde* dieren. Hier ligt een dier-ding conflict van waarden (nut, dier als object, instrumentele waarde *versus* respect voor de eigen waarde van het dier, dier als subject met recht op leven) dat niet geadresseerd wordt door een beleid van 'regelgeving' uit te voeren, dat veronderstelt volgens het model immers dat men het eens is over waarden. Ten tweede spelen rond zoönose-bestrijding tegenstrijdige inschattingen met betrekking tot de wetenschappelijke mogelijkheden om adequate preventieve vaccins te produceren, in hoeverre preventieve vaccinatie ook kostenefficiënt is, en hoe afnemers in exportlanden om zullen gaan met preventieve vaccinatie etc. Inzetten op de regelgeving strategie veronderstelt een transparante casus met consensus over feiten en waarden. Dat moge gelden voor de veterinaire en agrobiedrijfskundige expertise, maar de diversiteit aan waarden van het publiek is niet betrokken. Het publiek zal bij de volgende uitbraak op dezelfde wijze reageren op

preventieve ruiming van gezonde dieren en vragen waar de preventieve vaccinaties blijven die dit kunnen voorkomen. Zolang de ontwikkelde maatregelen dieren preventief binnen houden en prikkels voor illegaal preventief gebruik van antibiotica stimuleert, zal de roep om preventieve vaccinaties opklinken zodra er preventief geruimd gaat worden.

Bij twee andere thema's, Negatief imago van de dierhouder (thema 8) en Fokken van Dieren (thema 7), is in wezen sprake van eenzelfde ongestructureerd beleidsprobleem, maar lijkt dit door de overheid behandeld te worden alsof er wel consensus over waarden bestaat (respectievelijk : burger en dierhouder streven naar vermindering van ongerief, en bedrijvigheid met dieren heeft zijn legitieme plaats in de samenleving). Zijn de negatieve neveneffecten vanuit de fokpraktijk slechts incidenten, opgeblazen in een gemediatiseerde maatschappij, of zijn het de toppen van de ijsberg die verwijzen naar de diepere structurele problemen van onze omgang met dieren? Deze vraag is een directe vraag naar de relevantie van "feiten" die er toe doen in deze thema's. De publieksenquête laat zien (figuur 3.8) dat men genuanceerd en verdeeld denkt over de 'license to produce' per dierpraktijk. Men is genuanceerd. Ook dierpraktijken die de imago problematiek naar voren hebben gebracht zijn verdeeld in hoeverre (zelf ontwikkelde) kwaliteitseisen en formele normstellende regelgeving het juiste antwoord zijn, als er geen handhaving in het beleid wordt opgenomen. Misschien is er een belangrijk onderscheid tussen het decentraliseren van lerend beleid naar stakeholder platforms en centraal geleid lerend overheidsbeleid waarin de overheid zelf als partner 'ownership' inbrengt en waarborgt. De overheid loopt gevaar te weinig aandacht te besteden aan de achterliggende waardeconflicten, waardoor de schijn ontstaat dat het slechts om technische definitie van criteria en normen gaat. Gevolg is verhoogde en doorgaande irritatie en politieke onrust op dit dossier.

Thema's die in belang afnemen	Reden voor daling
Thema 6 Dieren bij particulieren	Regulering o.a. Positieflijst en Wet Dieren; Onderzoek welzijn huisdieren
Thema 9 Gedifferentieerde regels	Uitwerking gedifferentieerd beleid
Thema 11 Weren en beheren van exoten	Regulering bestrijding, Positieflijst
Thema 12 Genetische modificatie en klonen	Veiligheidsbeleid inclusief ethische toetsing in werking; Techniek te duur

De dalers zijn problematische thema's die op dit moment spelen in de praktijken, maar waarvan experts verwachten dat die in toekomst zullen dalen. Deze inschatting is veelal gebaseerd op de vooronderstelling dat ingezet beleid zal worden geïmplementeerd en gehandhaafd.

Alhoewel het reguleren van ongewenste situaties bij uitstek een optie voor 'beleid als regelgever' lijkt te zijn, zit de angel in de discussie wat (on)gewenst of (ab)normaal is: wat is een normale of abnormale relatie met het huisdier en hoeverre is die privé (thema 6)? Waarom zouden de regels voor de agrosector normstellend zijn voor de particuliere hobbydierhouder (thema 9)? Wie bepaalt wat normale soorten zijn (historisch?) en waarom mogen de exoten bejaagd worden (plezier, status) (Thema 11). Is het gewenst om abnormale dieren via genetische modificatie te maken? (dier vs ding) (Thema 12). Beleidstrategieën zoals 'Beleid als regelgever' die deze waarden niet onderkennen, lopen kans in een langdurig en gejuridiceerd beleidstraject terecht te komen.

6.4 Is één dierenwelzijnsbeleid wel gewenst?

Dit rapport heeft als ondertitel ‘dier en ding, zegen en zorg’. Deze ondertitel geeft de complexiteit van het houden van dieren weer. In hoofdstuk 5 hebben we laten zien dat men denkt over dieren in termen van *relatie* en *product* en in termen van *lijden* en *schade*. Daar komt bij dat de toepassing van de termen contextgevoelig is, dat wil zeggen afhankelijk van de situatie (thuis, lab, stal, natuur) en de diersoort (hond, rat, koe, gans). Deze complexiteit ten aanzien van het houden van dieren, die dit onderzoek aan het licht brengt, doet de vraag rijzen in hoeverre een overkoepelend dierbeleid wel de beste oplossing is. Enerzijds kan men redeneren dat om versnippering tegen te gaan complex beleid juist in één hand gehouden moet worden. Anderzijds, blijken er vier specifieke combinaties van publiekswaarden en problematische praktijkthema’s te clusteren in de vier velden *relatie*, *product*, *lijden* en *schade*. Dit zou er voor kunnen pleiten om het dierbeleid te verdelen in meerdere consistente beleidslijnen op basis van de verschillende leidende waarden en verschillende praktijken. Beleidslijnen creëren dan meer ruimte voor de eigenheid in de benadering van het nut en het probleem voor de mens. Daar staat tegenover dat door die eigenheid velden openlijk met elkaar in conflict komen bij een specifieke casus, met als voordeel dat daarmee duidelijk wordt dat het keuzeproblemen in beleid zijn. Keuzes die dan transparant in het parlement en de maatschappij aan de orde kunnen worden gesteld.

De beleidslijnen die op de velden gebaseerd zijn hebben we in een gedachtenexperiment uiteengezet (zie tabel 6.2). In die gedachtegang is steeds één van de velden als leidend utiliteits-affectie waardepatroon gekozen en betrokken op de twee andere velden (zie richting van de vier

Tabel 6.2: Beleidslijnen op met gerelateerde beleidsdirecties op basis van utiliteits-affectie velden.

	Lijden	Schade	
Relatie	<i>Analyse:</i> verwaarlozing van dieren door gebrek aan kennis, vaardigheden en juiste faciliteiten.	<i>Analyse:</i> aantasting van de gezondheid niet grootschalig. Kan een probleem vormen voor zwakkeren (ouderen, kinderen)	Omgangsbeleid <i>Between the species</i> <i>Relevante beleidsdirectie:</i> <i>Welzijn burgers</i>
	<i>Trend:</i> door vergrijzing en lifestyles toename problematiek;	<i>Trend:</i> mogelijke toename door meer exoten en vrije handel	
Product	<i>Analyse:</i> Dierenwelzijn is MVO item dat breed gedragen wordt maar soms lastig te combineren met bedrijfsvoering.	<i>Analyse:</i> aantasting van gezondheid op grote schaal door uitbraak dierziektes. Consensus ver de urgentie en reikwijdte is groot	Innovatiebeleid <i>PPP en maatschappelijk verantwoord innoveren</i> <i>Relevante beleidsdirectie:</i> <i>Kennis economie</i>
	<i>Trend:</i> meer transparantie en mediatisering. MVO belangrijker, maar ‘best practice’ in een non-level playing field is lastig.	<i>Trend:</i> technologische innovatie kunnen problemen beheersbaar houden; mobiliteit en klimaatverandering kunnen verspreiding vergroten	
	Dierenwelzijnsbeleid	Gezondheidsbeleid	
	<i>Welfare Quality</i>	<i>OneHealth</i>	
	<i>Relevante beleidsdirectie:</i> <i>Dierenwelzijn</i>	<i>Relevante beleidsdirectie:</i> <i>Volksgezondheid (diergezondheid)</i>	

pijlen). Dit levert vier beleidslijnen op die we aanduiden met: *omgangsbeleid*, *innovatiebeleid*, *welzijnsbeleid* en *gezondheidsbeleid*. Geheel los van de huidige verdelingen van portefeuilles over de ministeries, kan men op inhoudelijke gronden aangeven bij welk soort beleidsdirectie het beleid zijn meest optimale invulling zou kunnen krijgen.

Omgangsbeleid; leidend veld is *Relatie (leidende waarden Dier-Zegen)*, directie “*welzijn burgers*”).

Relaties met dieren worden door veel partijen als positief beoordeeld. In een *omgangsbeleid* kan richting worden gegeven aan de voordelen van het houden van dieren in gezelschap, opvoeding en therapie. Hierbij moeten de welzijns- en gezondheidsrisico's van mens en dier in acht genomen worden. Een beleidsdirectie op het gebied van ‘welzijn burgers’ is waarschijnlijk de meest relevante trekker omdat dieren een bijdrage kunnen leveren aan het welzijn van de mens. (Between the species).

Innovatiebeleid; *Leidend veld is Product (leidende waarden Ding-Zegen, directie “kennis & economie”)*

Productie van kennis, voedsel en medicijnen is belangrijk voor de welvaart. Nederland staat op veel gebieden van het productiedier aan de top van de wereld en is voorloper in de agro-technologie. Een *innovatiebeleid* zou dit voordeel kunnen vergroten. Binnen de topsector Agro&Food is duurzame veehouderij een thema waarin de velden *lijden* en *schade* een rol spelen⁴⁰ (PPP; people, profit, planet). Een beleidsdirectie ‘kennis & economie’ zou waarschijnlijk de meest relevante trekker kunnen zijn omdat verbetering van de productiepraktijk leidend is.

Dierenwelzijnsbeleid; *Leidend veld is Lijden (leidende waarden Dier-Zorg)*; directie “*dierenwelzijn*”

Het lijden van dieren wordt algemeen als niet wenselijk beschouwd en de consensus is groot dat dit voorkomen en verminderd moet worden. Daarnaast is het vaak wenselijk dat het welzijn van dieren wordt verrijkt. Dit vraagt om een *dierenwelzijnsbeleid* dat het lijden zowel aan de relatie als aan de productiekant tegengaat en het welzijn wordt verbeterd zonder de voordelen van het dier en ding wezenlijk aan te tasten (Welfare Quality).⁴¹ Een beleidsdirectie ‘dierenwelzijn’ zou waarschijnlijk de meest relevante trekker kunnen zijn.

Gezondheidsbeleid; *Leidend veld is Schade (leidende waarden Ding-Zorg)*; directie “*volksgezondheid*”

Schade aan de gezondheid en de eigendommen van de mens kan gezien worden binnen het denken over dieren als het meest belangwekkende onderwerp. Dit omdat schade de mens direct en in negatieve zin raakt en omdat de omvang en impact groot kunnen zijn. Beleid dat hierbij correspondeert is *gezondheidsbeleid* dat de gevolgen voorkomt en inperkt met preventieve en curatieve maatregelen op zowel humaan als veterinair gebied⁴² (OneHealth). Een beleidsdirectie “volksgezondheid” lijkt de meest relevante trekker. Als de gezondheidsschade louter dieren aangaat (niet-overdraagbare ziektes) is een beleidsdirectie ‘dierziektebestrijding’ een relevante trekker.

---

⁴⁰ Topsector Agro&Food. ‘Agro&Food: De Nederlandse groeidiamant’

⁴¹ Brief | 03-10-2011 | EL&I Brief aan de Europese Commissie over de inzet EU-strategie dierenwelzijn

⁴² Kamerstuk: Kamerbrief | 18-05-2011 | VWS, EL&I; Kamerbrief over stand van zaken aanpak zoönosen

Vanuit het gedachte-experiment om dierbeleid te onderscheiden in vier door waarden gestuurde beleidslijnen (waardecausaliteit) signaleren wij dat in de huidige verdelingen van portefeuilles over de ministeries, dat stimulerend innovatiebeleid en regelgevend dierenwelzijnsbeleid bij het ministerie van EL&I zijn ondergebracht. Gezondheidsbeleid heeft een plaats in het ministerie van VWS, maar het stimuleren van mogelijkheden in mens-dier omgangsbeleid lijkt tussen VWS en EL&I in te vallen, en nog weinig te worden geadresseerd. Toch voorspellen de trends richting vergrijzing en individuele lifestyles dat dit veld in de toekomst om andere beeldvorming vraagt op het gebied van omgang met dieren (vanuit een menselijk en dierlijk perspectief). Zolang dit omgangsbeleid als een onderdeel van “dierenwelzijnsbeleid” wordt gezien, is de kans groot dat omgangsbeleid wordt ingevuld in de vorm van beperkende regelgeving richting mensen en hun omgang met dieren, terwijl de potentie en de stimulering van een win-win, zoals bijvoorbeeld in de ouderenzorg en opvoeding, nauwelijks wordt opgepakt door de overheid.

Beleidsdifferentiatie in plaats van eenheidsbeleid over houden van dieren is ons inziens een onderwerp dat verdient verder onderzocht te worden. Waar men ook voor kiest, men ontkomt niet aan de complexiteit van het denken over dieren. In de gedachte van Max Weber (1864-1920), de grondlegger van de bestuurswetenschap, leven we in een ethisch irrationele wereld waarin waarden uiting geven aan menselijke opvattingen, doelen en belangen die vaak onverenigbaar zijn⁴³. Door deze complexiteit benadrukt Weber dat naast aanvaardbaarheid en draagvlak (legitimiteit) de kwaliteit van beleid ook geborgd moet worden door redelijkheid (rationaliteit). Hierbij gaat het niet alleen over causale rationaliteit en doelrationaliteit maar ook, en wellicht des te meer, om *waarderrationaliteit*.

Veel van de bestuurlijke besluitvorming met betrekking tot dieren en houden van dieren is duidelijk een doel-middel-afweging (doelrationaliteit), bijvoorbeeld bij de bestrijding van dierziekten. Die doelrationaliteit is doorgaans verbonden met wetenschappelijk vastgestelde of veronderstelde oorzaak en gevolg redeneringen (causale rationaliteit), zoals in natuur- en beheersbeleid. Minder aandacht lijkt er te bestaan voor de onderbouwing van beleid vanuit normatieve posities (waarderrationaliteit). Een gekozen waardeperspectief wordt zelden geëxpliciteerd, laat staan de situatie waarin de het ene waardeperspectief het andere waardeperspectief overruled. Gezien de gevonden waardepluraliteit rond dieren en onze omgang met hen, verdient een inhoudelijke waardediscussie een prominentere plaats in de bestuurlijke beleidsbepaling⁴⁴. De soms irrationele en onverenigbare waardewerelden die Weber in zijn tijd al aangaf is anno 2011 in de breedte en diepte versterkt. Voor beleid, politiek maar ook voor de samenleving als geheel is dit een forse uitdaging.

---

⁴³ Watson, T. J. 2003. “Ethical choice in managerial work: The scope for moral choices in an ethically irrational world,” *Human* –185. Cf. Weber, M. 1949. *The Methodology of the Social Sciences*. Glencoe, IL: Free Press.

⁴⁴ Slob, M en J. Staman, pleiten onlangs voor een deugdelijk debat over overtuigingen en waarden waar het problemen betreft waarbij sprake is van een grote mate van dissensus. Slob, M en J. Staman, 2012. *Beleid en het bewijsbeest – Een verkenning van verwachtingen en praktijken rond evidence based policy*. Den Haag, Rathenau Instituut.

7. Epiloog: van nulmeting tot trendanalyse

Om de maatschappelijke veranderingen aangaande het denken over dieren goed in kaart te brengen is met dit onderzoek een begin gemaakt met het inventariseren van morele opvattingen (nulmeting). Hierbij gaat het zowel over wat er nu speelt als wat men van de toekomst verwacht. De methode en de resultaten dienen dan als ijkpunt voor een herhalingsonderzoek over een vier jaar waarmee verandering van opvattingen (trends) kunnen worden geconstateerd. Dit neemt niet weg dat dit onderzoek met zijn resultaten en analyses van waarde is voor het huidige dierbeleid en de verdere uitvoering van de recent verschenen Nota Dierenwelzijn en diergezondheid.

De publieksenquête is zo ontworpen dat deze periodiek (of per specifieke doelgroep) kan worden uitgestuurd als thermometer van de dan heersende maatschappelijke opvattingen. De representatie van het panel kan worden verbeterd. Zoals de meeste internetpanels heeft dit panel een ondervertegenwoordiging van burgers die minder het internet gebruiken of minder op Nederland gericht zijn. Dit zijn met name de eerste en tweede generatie allochtonen en laag opgeleide jongeren. Er is geen onderzoek bekend naar opvattingen over dieren onder allochtone en laagopgeleide jongeren dus kan een correctie hierop in de publieksenquête niet plaatsvinden. In de toekomst zou dit kunnen worden ondervangen door gericht onderzoek, met deze huidige enquête, met allochtonenpanels, zodat inzicht verkregen kan worden of en waaruit de eventuele verschillen in normen en waarden ten aanzien van het houden van en de omgang met dieren bestaan.

De workshops met experts uit de dierpraktijk geven veel informatie over lopende onderwerpen en thema's. Het bijzondere aan deze opzet is dat verschillende experts rondom een dierpraktijk met elkaar de huidige en toekomstige situaties hebben besproken. Zo krijgt men een gedegen beeld van stijgende of dalende thema's in een veranderende context. De workshops zijn wel gevoelig voor de personen en organisaties die deelnemen. Het is van belang te streven naar een zo compleet mogelijke samenstelling. Bij sommige workshops was een ondervertegenwoordiging zoals bij zeevissen. Ook voelden sommigen zich in sterkte ondervertegenwoordigd als het ging om prioritering van thema's. Met name experts op het gebied van de dierenbescherming voelden zich soms in de minderheid ten opzichte van de andere experts. Echter, door alle geprioriteerde onderwerpen over alle workshops te bundelen tot 12 meest prominente thema's, is de bias door ondervertegenwoordiging in één workshop voor een belangrijk deel opgevangen. Over de mechanismen en redenen van stijging en daling van onderwerpen, hebben alle deelnemers gelijke inbreng gehad. Daarnaast gaat het bij de thema's om een complex van onderwerpen en veranderingen en niet om een opvatting over dat onderwerp.

De opgedane ervaring en de mogelijke aanpassing maakt dit onderzoek geschikt voor het uitvoeren van een trendanalyse over het denken over dieren.

Bijlage 1: Representativiteit CentERpanel

(Representativiteitscijfers CentERpanel januari 2011 (week 4))

geslacht	cbs statline 2010	centERpanel jan 2011
mannen	49.5	52.0
vrouwen	50.5	48.0
totaal	100.0	100

leeftijd	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
jonger dan 20 jaar	23.7	26.0
20 tot 40 jaar	25.3	19.5
40 tot 65 jaar	35.7	38.8
65 tot 80 jaar	11.4	14.1
80 jaar of ouder	3.9	1.6
totaal	100.0	100.0

stedelijkheid	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
zeer sterk stedelijk	19.5	12.7
sterk stedelijk	23.4	25.0
matig stedelijk	18.3	20.6
weinig stedelijk	19.2	23.1
niet stedelijk	19.6	18.6
totaal	100.0	100.0

provincie	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
groningen	3.5	3.8
friesland	3.9	4.8
drenthe	3.0	3.6
overijssel	6.8	7.2
flevoland	2.3	2.2
gelderland	12.1	13.2
utrecht	7.4	6.6
noord-holland	16.1	14.2
zuid-holland	21.1	18.2
zeeland	2.3	3.5
noord-brabant	14.7	15.9
limburg	6.8	6.9
totaal	100.0	100.0

15 tot 65 jaar (hoogst behaald)	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
basisonderwijs	8.6	8.1
vmbo, mbo1, avo onderbouw	23.2	23.6
mbo 2, 3, 4	29.9	20.9
havo, vwo	10.4	11.4
hbo	18.2	24.7
wo	9.7	11.3

huishoudgrootte/huishoudniveau	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
1 persoon	36.1	22.5
2 personen	32.7	41.4
3 personen	12.3	12.1
4 personen	13.2	15.9
5 personen of meer	5.7	8.2
totaal	100.0	100.0

woonvorm/huishoudniveau	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
alleenstaand	36.1	22.8
(on)gehuwd zonder kinderen	29.5	39.8
(on)gehuwd met kinderen	27.8	33.2
eenoudergezin	6.6	4.2
totaal	100.0	100.0

gemiddeld besteedbaar huishoud jaarinkomen in 10% groepen	cbs statline 2010	centERpanel januari 2011
	* 1000 in euro	* 1000 in euro
1 (laag)	7.2	8.5
2	15.2	18.7
3	18.7	22.9
4	22.4	26.5
5	26.3	30.4
6	31.0	34.3
7	36.3	38.8
8	42.6	43.8
9	51.6	50.4
10 (hoog)	82.6	97.5

Bijlage 2: Deelnemende personen/organisaties groepsinterviews

Gevraagd mee te denken vanuit hun expertise op persoonlijke titel

- 1. Circusdieren/Dieren voor evenementen**

Berufsverband für Tierhlerer	T. Dieck
Catvertise	S. van der Helm
Club van Circusvrienden Nederland	F. Cuijpers
European Circus Association	A. Oudenes
Birds at Work Valkerij	R. van Dipten
Stichting Aap	A. Hazekamp
Vereniging Nederlandse Circus Ondernemingen	A. Lammers
Vereniging Wilde dieren de tent uit	L. Vestering

- 2. Dieren in de natuur**

De 12landschappen	H. Bartelink
Dierenbescherming	F. Kraaijeveld
Dutch Wildlife Health Centre	A. Gröne
Faunabescherming	P. de Jong
Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging	C. Vergeer
Natuurmonumenten	H. Piek
Staatsbosbeheer	M. Rijks
Unie van Waterschappen	C. van Bladeren

- 3. Dierentuindieren /Kinderboerderijdieren**

Dierenbescherming	M. Reijnen
Diergaarde Blijdorp	M. Damen
EAZA	D. de Man
Nederlandse Vereniging van Dierentuinen	M. van Aggelen
Stichting Kinderboerderijen Nederland	I. van der Laan
Vakgroep Medewerkers Kinderboerderijen	H. de Rijk
Veterinair dierenarts SafariPark Beekse Bergen	J. Kaandorp

- 4. Gezelschapsdieren algemeen**

Dierenbescherming	E. Virginia
Dibevo	A. Ploeg
KNMvD	J. van Herten
LICG	I. de Wolff
Nederlandse Voedingsindustrie Gezelschapsdieren	B. Beekhof
Platform Verantwoord Huisdierenbezit	A. Doedee

- 5. Hobbydieren**

Dierenbescherming	M. Reijnen
Nederlandse Belangenvereniging voor Hobbydieren	P. Polman
Netwerk Levende Have	J. Hesterman, A. Stoop, S. Oosting
Vereniging Kune Kune varken	W. Erkens
Vereniging van Parkdierliefhebbers	D. Verwoert, A. Schuring

- 6. Honden / Katten**

Dierenbescherming	E. Virginia
Dutch Allround Sleddog Sports Club (DASSC)	S. Striker
Federatie Nederlandse katten verenigingen (FNK)	S. de Boer
Mundikat	P. van de Wijngaart
Nederlandse Raskatten Vereniging (NRKV)	C. Brandt
Raad van Beheer	L. Roest
Vereniging Beroepsmatige Kennelhouders	W. Mennings

7. Knaagdieren en konijnen

Dierenbescherming	E. Virginia
Kleindierliefhebbers Nederland	H. Arts, R. Schraa
Nederlandse Knaagdierenfokkers Vereniging	P. Jansen
Stichting Konijnenbelangen	I. Ebbelink
Internationale Rattenfokkers Fanclub	C. Dammann

8. Kweekvis / Wilde vis

Innovatienetwerk (Innofisk concept)	H. Huizing
Nationaal overleg visafslagen	J. van Nieuwenhuijzen
Nederlandse Vereniging van Viskwekers (NEVEVI)	W. Wilhelm
Productschap Vis , Visserijcentrum	W.van Eijk
Stichting de Noordzee	M. van Vilsteren
Stichting Vissenbescherming	P. Denekamp

9. Leghennen

Anevei	C. Hagen
Bionext	H. Klinkert
Broederij Het Anker	J. Vroegindeweyj
Dierenbescherming	M. de Jong
Gezondheidsdienst voor Dieren	J. Workamp
Louis Bolk Instituut	M. Bestman
Nederlandse Organisatie voor pluimveehouders (NOP)	A. Spieker
Nederlandse Vakbond voor Pluimveehouders (NVP)	J. Brok
Productschap Pluimvee en Eieren	R. te Loo

10. Melkvee

NZO	R. Montessori
CRV	H. Knijn
Dierenbescherming	B. v.d. Berg
KNMvD	J. Velthuizen
LTO-melkvee	M. de Kreij
NMV	M. Bouwmeester
PZ	W. Koops
Vereniging De Natuurweide	H. Janssen

11. Paarden / Pony's

Dierenbescherming	M. Reijnen
KNMvD	L. Kranenburg
Productschap Vee en Vlees	S. van der Ploeg
Sectorraad Paarden	N. Krol

12. Schapen

LTO Schapenhouderij	D. van der Werf
Landelijke werkgroep Professionele Schapenhouders	E. Rhöse
Nederlands Texels Schapenstamboek	C. van Norel
PVE	M. Vonk
Swifter schapenstamboek	K. Poppens

13. Siervissen (aquarium/vijver)

Dierenbescherming	E. Virginia
NBAT/SATO	W. Wilhelm
Nishikigoi Vereniging Nederland	J. van Tol
Ornamental Fish International	A. Ploeg
Stichting Vissenbescherming	T. Dekker
Killifish Nederland	T. Woeltjes
Nederlandse Vereniging van Cichlidenhouders	W. Heijns

14. Sportvisserij

Dierenbescherming	F. Kraaijeveld
NVVF Nederlandse Vereniging van Forelvisvijvers	G. van Ooijen
Publishing house	H. te Kloeze
Sportvisserij Nederland	J. Bongers
Stichting Vissenbescherming	T. Dekker
Dibevo	A. Ploeg
Shimano (hengelbenodigdheden)	G. Bakkenes

15. Varkens

LTO	M. Thijsen
Productschap Vee en Vlees	M. van Lent
True Food Projects	M. Steverink
Varkensinnovatiecentrum Sterksel	M. Smolders
Ned. Vakbond voor Varkenshouders	T. Duteweerd

16. Vleeskuikens

Bionext	H. Klinkert
Dierenbescherming	M. de Jong
KNMVD	T. Kreuger
NOP - Nederlandse Organisatie voor pluimveehouders	J. Wolleswinkel
Nederlandse Vakbond voor Pluimveehouders	J. Brok
Productschap Pluimvee en Eieren	H. Hulsbergen
Schothorst Feed Research	P. van der Aar

17. Vleesvee (vleeskalveren en -runderen)

Biologica	H. Klinkert
Dierenbescherming	B. van den Berg
Federatie Nederlandse Vleesveestamboeken	W. Dijkstra
KNMVD	T. Kreuger
LTO-vleeskalverhouderij	B. Loseman
Productschap Vee en Vlees	H. Bekman
VanDrie Group	H. Swinkels

18. Volièrevogels

Algemene Nederlandse Bond van Vogelhouder (ANBvV)	O. Bijlsma
Aviornis International Nederland	P. Eyma
Borgstein Birds and Zoofood tradings	R. Borgstein
Dierenbescherming	E. Virginia
Kleindier Liefhebbers Nederland	H. Arts, T. Goossens
Nederlandse Bond van Vogelliefhebbers (NBvV)	H. van der Stroom
Nederlandse Postduivenhouders Organisatie (NPO)	G. de Jongh
Parkietensociëteit	J. Haafs

19. Werkdieren

RvB-commissie werkhonden	G. Besseling
RvB-commissie jachthonden	P. Bahlke
KLPD team specialistische hondeneunit	H. Evers
KLPD unit beredenen	A. de Jong
Dierenbescherming	E. Virginia
KNGF Geleidehond	P. van der Heijden
Speurhonden instructieschool	C. Oldenburg

Rapport Denken over Dieren: dier en ding, zegen en zorg

Dit rapport, dat in opdracht van het ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie is opgesteld, beschrijft een eerste trendanalyse (nulmeting) van (verwachte) morele opvattingen in Nederland over de omgang met dieren, nu en in de toekomst ten behoeve van het dierbeleid. In dit onderzoek is gestreefd naar de volgende inzichten: 1) de hedendaagse publieke opvattingen over de omgang met dieren; 2) de thema's die in de verschillende dierpraktijken spelen; 3) de verwachte ontwikkeling van deze thema's in de komende 20 jaar.

In dit onderzoek wordt de diversiteit en polariteit van diergeoriënteerde waarden in kaart gebracht. De affectiviteit en de utiliteit van de mens-dier relatie staan centraal. Daarnaast wordt het 'Denken over dieren' onderzocht in het licht van de te verwachten maatschappelijke, technologische en beleidsmatige veranderingen. Voor het zo compleet mogelijk in kaart brengen van het 'denken over dieren', zowel met betrekking tot het heden als tot de toekomst, is gebruik gemaakt van methodische triangulatie. Enerzijds, is een publieksenquête (2111 huishoudens) uitgevoerd als thermometer van de heersende maatschappelijke en ethische opvattingen. Anderzijds zijn er groepsinterviews afgenomen in 19 workshops met experts die betrokken zijn bij 25 verschillende dierpraktijken. De resultaten van het onderzoek vormen een ijkpunt voor herhalingsonderzoek waarmee periodiek mogelijke veranderingen (trends) in deze opvattingen kunnen worden vastgesteld, maar dienen ook direct als input voor het huidige dierbeleid.

Prof.dr. Tjard de Cock Buning,
Mr. drs. Claar de Brauw
Athena Instituut,
Vrije Universiteit Amsterdam

Dr. ing. Hans Hopster
Dr. Vincent Pompe,
Lectoraat Welzijn van Dieren,
Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden

ONDERDEEL VAN WAGENINGEN UR

Athena Institute
De Boelelaan 1085
10881 HV Amsterdam
T 020 5987031
I www.falw.vu.nl/nl/onderzoek/athena-institute

Rapport Denken over Dieren,
en separate bijlagen
te downloaden van de Athena website